

onze rooie

Cees Bronsveld

trichis

van Rotterdamse
stadslandbouwprojecten

Cees Bronsveld

onze oogst

*Sociale effecten
van Rotterdamse
stadslandbouwprojecten*

© Cees Bronsveld,
Dienstencentrum Onderzoek & Business Intelligence,
Rotterdamse Service Organisatie,
gemeente Rotterdam, februari 2014

ISBN/EAN: 9789490608842

trichis

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Hoofdstuk 1	6
<i>Onderzoek naar sociale effecten van Rotterdamse stadslandbouwprojecten</i>	
1.1 Inleiding	6
1.2 Onderzoeksvragen	7
1.3 Uitvoering	9
1.4 Leeswijzer	10
Hoofdstuk 2	11
<i>Stadslandbouw in Rotterdam: de selectie en de projecten</i>	
2.1 Stadslandbouw in Rotterdam	11
2.2 Selectie van de projecten	14
<i>Intermezzo: Permacultuur</i>	17
2.3 De projectbeschrijvingen	20
Wijktuin De Esch	20
Buurtmoestuin Kralingen West / de Moestuinman	23
Wollefoppengroen & co	26
Uit je eigen stad (UJES)	30
De Buytenhof	34
Tuin aan de Maas	37
De tuinen van Fysieke Integriteit (Rotterdam Vakmanstad / OBS Bloemhof)	41
Stadslandbouw Schiebroek Zuid	48
Hotspot Hutspot Skibroek	51
Gandhituin	53
De Tussentuin	57
Gemeenschapstuin Schiemonnd	61
Afrikaandertuin (Tuinman in de Wijk / Creatief Beheer)	64
De Voedseltuin	68
Moe's Tuin (Delft)	72
Kwekerij Osdorp (Amsterdam)	76
Hoofdstuk 3	81
<i>Sociale effecten van stadslandbouw</i>	
3.1 Inleiding	81
3.2 Sociale cohesie	82

Het begrip sociale cohesie	82
Vormen van sociale cohesie	83
De wijk als focus van sociaal beleid	83
Bewonersbetrokkenheid	85
Rol van professionals	88
Bewonersinitiatieven	89
Continuïteit	91
Stadslandbouw en horizontale cohesie	92
Bijzondere gebruikersgroepen	94
Zelforganisatie	99
<i>Intermezzo: Groen op Funda</i>	102
Sociale cohesie en stadslandbouwbedrijven	103
Enkele conclusies	103
3.3 Participatie en werkgelegenheid	104
Werkgelegenheid	104
Participatie	106
Gemeentelijke dienstverlening	108
Sociaal kapitaal	108
<i>Intermezzo: Maatschappelijke inspanning</i>	110
Vrijwilligers	111
Enkele conclusies	112
3.4 Markten	113
3.5 Gezondheid	117
Determinanten van gezondheid	117
Gezond groen	122
Stadslandbouw en gezondheid	123
Enkele conclusies	125
Hoofdstuk 4	127
<i>Slotbeschouwing: bevindingen, beleid en aanbevelingen</i>	
Sociale doelstellingen	127
Sociale cohesie	128
Participatie en werkgelegenheid	130
Gezondheid	130
Rotterdam, Amsterdam, Delft	131
De bodem en het water	132
Nieuw beleid?	133
Tot slot...	134

Voorwoord

Voor u ligt een rapportage van een onderzoek naar een aantal sociale effecten van stadslandbouwinitiatieven in Rotterdam.

Voor de totstandkoming van deze rapportage ben ik een groot aantal mensen mijn dank verschuldigd.

Allereerst aan de Denktank Stadslandbouw van de gemeente Rotterdam, onder voorzitterschap van Annemieke Fontein (Stadsontwikkeling), voor het verstrekken van de onderzoeksopdracht die aan dit onderzoek ten grondslag ligt. Dank voor het vertrouwen, dank ook voor het geduld.

Dank aan de leden van de Begeleidingscommissie: Josine, Leontine, Ingrid, Kees, Jan Willem, René en Aat. Zij deden in de voorbereidingsfase en tijdens de veldwerkperiode allerlei suggesties waar ik mijn voordeel mee deed en leverden in de rapportagefase nuttige commentaren op eerdere versies van deze tekst.

Dank aan het GGD-programma Samen Werken aan een Goede Gezondheid dat de uitgave van deze rapportage financieel mogelijk maakte. In het bijzonder dank aan Linsey Vanhauwaert en Nico Huffels.

Dank aan Siebe Thissen (Centrum voor Beeldende Kunst, Rotterdam) voor het delen van zijn ideeën over het mogelijke belang van de NVM-website Funda voor buurtgerelateerde informatie en voor, zoals wel vaker, een aantal uiterst waardevolle literatuurtips.

Documentaliste Engelen de Ruijter (Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Rotterdam) toverde gevraagd en ongevraagd eveneens allerlei prachtig materiaal tevoorschijn waar ik mijn voordeel mee deed.

Dank aan OBI-collega Rob Stevense voor het uitvoeren van het Funda-onderzoekje. Rob Weggeman deed als redacteur van deze rapportage vele nuttige suggesties voor tamelijk noodzakelijke inhoudelijke verbeteringen in eerdere versies van deze tekst.

Vele mensen leverden fotomateriaal. Van de fotografen wil ik expliciet noemen Lotte Stekelenburg (foto's Stadslandbouw Schiebroek Zuid), Menno Leutscher (omslagfoto, foto Voedseltuin), Eetbaar Rotterdam (foto Uit Je Eigen Stad, met dank aan Ariane Lelieveld) en Abhiram Nitai Dasa (Gandhituin). Dank ook aan alle andere anonieme fotografen.

Dank aan Roeland van der Gugten (Stadsontwikkeling) en Eetbaar Rotterdam voor het kaartje op pagina 12 - 13.

Dit alles moest gedrukt en uitgegeven worden. Caroline Zeevat deed mij als suggestie de Rotterdamse uitgeverij Trichis aan de hand. Dank aan de mensen van Trichis: aan Michiel Houdijk voor 'alles', aan Jan Houdijk voor het ontfouten van mijn tekst en Jan Bolle voor de vormgeving.

Last but not least dank aan allen die aan dit onderzoek meewerkten. Ik hoop dat zij in dit boekje iets van hun enthousiasme terugvinden.

*Rotterdam, 3 januari 2014,
Cees Bronsveld*

Onderzoek naar sociale effecten van Rotterdamse stadslandbouwprojecten

1.1 Inleiding

De gemeente Rotterdam faciliteert sinds een aantal jaren in en om de stad *stadslandbouw*. Het gemeentelijke beleid ter zake werd vastgelegd in de door het Rotterdamse College van B & W vastgestelde notitie *Food & the City. Stimuleren van stadslandbouw in en om Rotterdam*.¹ Deze notitie verscheen in februari 2012.

Hierin werden onder meer de doelstellingen geformuleerd.

*‘De opgave ligt (...) vooral in het vergroten van de beschikbaarheid van duurzaam geproduceerd voedsel, van een hoge kwaliteit, voor brede lagen van de bevolking. De focus van de gemeente Rotterdam bij stadslandbouw in en rond de stad zal liggen op de thema’s gezondheid, duurzame economie en ruimtelijke kwaliteit’.*²

De gemeentelijke Denktank Stadslandbouw die de verantwoordelijke wethouder voor het stedelijke landbouwbeleid, Alexandra van Huffelen (Binnenstad, Duurzaamheid en Buitenruimte) ondersteunt, adviseerde bij het verschijnen van deze notitie om onderzoek te laten doen naar de effecten van stadslandbouw op diverse terreinen: van gezondheid tot het stedelijk landschap, van voedselzekerheid tot sociale cohesie.

Er loopt intussen een aantal onderzoeken naar deze effecten. In een aantal van deze onderzoeksprojecten participeert de gemeente Rotterdam. Zo zijn er twee Europese onderzoeksprojecten, *Foodmeters* en *Supurbfood*³ en werd er onlangs een in opdracht

van het Stedennetwerk Stadslandbouw (waar de gemeente Rotterdam lid van is) door Witteveen & Bos uitgevoerd landelijk onderzoek naar de maatschappelijke kosten en baten (MKBA) van stadslandbouw afgerond.⁴

Dit laatste onderzoek brengt de potentiële kosten en baten van stadslandbouw-initiatieven in beeld en is, bij een substantieel positief saldo, bij uitstek geschikt om mogelijke sceptici te overtuigen van de financiële haalbaarheid van het verschijnen van stadslandbouw.

De toenmalige Sociaal-wetenschappelijke Afdeling (SWA) van de dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheid was betrokken bij en geïnteresseerd in onderzoek naar de maatschappelijke effecten van stadslandbouw. De SWA deed onder meer onderzoek naar de zogenaamde gemeenschapstuinen in een tweetal Rotterdamse achterstandswijken⁵. De SWA is inmiddels opgegaan in het dienstencentrum Onderzoek en Business Intelligence (OBI), onderdeel van de Rotterdamse Service Organisatie (RSO).⁶

In juni 2012 stelde een drietal leden van de gemeentelijke Denktank Stadslandbouw een notitie op, gericht op het laten uitvoeren van sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de sociale effecten van stadslandbouw.⁷

Deze notitie leidde tot een opdrachtverstrekking door de Denktank aan de, toen net opgestarte, afdeling OBI om het gewenste onderzoek uit te voeren.

1.2 Onderzoeksvragen

In dit onderzoek wordt een aantal maatschappelijke effecten van stadslandbouwinitiatieven nader in kaart gebracht, te weten de effecten op het terrein van

1. sociale cohesie in buurten en wijken,
2. participatie en werkgelegenheid, en
3. gezondheid

ad 1

Bij de effecten op sociale cohesie zal gekeken worden naar twee aspecten: (a) de binding tussen bewoners en (b) de binding van de bewoners met de buurt. Ook zal kort worden stil gestaan bij een derde aspect, het imago van wijken en buurten.

¹ Gemeente Rotterdam 2012.

² Gemeente Rotterdam 2012, p. 13.

³ Rotterdam participeert in de Europese projecten *Foodmeters* (zie: www.foodmetres.eu) en *Supurbfood* (zie: www.supurbfood.eu).

⁴ Zie Abma et al. 2013, zie ook De Vré 2013.

⁵ Zie Bronsveld 2011.

⁶ Bij dezelfde reorganisatie van de gemeente werd de dienst SoZaWe opgeheven. Alles wat met uitkeringen en de verstrekking daarvan te maken heeft werd onderdeel van het cluster *Werken en Inkomen* (W&I), de overige activiteiten van de dienst landden in het cluster *Maatschappelijke Ontwikkeling* (MO).

⁷ Zie Van der Meer et al. 2012.

ad 2

De werkgelegenheidseffecten worden ruim opgevat, in die zin dat alle stappen door bewoners en andere betrokkenen op de zogenaamde participatieladder van belang zijn.⁸ Met andere woorden: ook toegenomen vrijwilligerswerk op een buurtmoestuin is een relevant effect. Educatieve aspecten van projecten kunnen hierbij van belang zijn. Deelnemers kunnen zowel algemene sociale vaardigheden opdoen als ook meer specifieke werknemersvaardigheden en tuin-technische vaardigheden.

ad 3

Openbaar groen heeft op vele manieren invloed op de (volks)gezondheid. In dit onderzoek wordt vooral aandacht besteed aan de sociale determinanten van gezondheid.

Er is getracht om voor al deze drie mogelijke effecten 'de werkzame bestanddelen' te beschrijven. Initiatiefnemers zullen daarover, zo luidde de veronderstelling, soms ideeën hebben. Ideeën over doelstellingen en hoe deze te bereiken. Die ideeën bleken lang niet altijd en overal te bestaan en de mate waarin deze een rol blijken te spelen lopen sterk uiteen. Doelstellingen kunnen ook indirect en zelfs onbewust bereikt worden.

⁸ De *participatieladder* kent 6 niveaus: (1) geïsoleerd (2) sociale contacten buitenshuis (3) deelname aan georganiseerde activiteiten (cursus, vereniging) (4) onbetaald werk (5) betaald werk met ondersteuning en (6) betaald werk.

1.3 Uitvoering

Van elk project werd de initiatiefnemer (m/v) – of één van de initiatiefnemers - geïnterviewd. Elk project werd minstens twee maal bezocht. Daarbij werden ook een of meer willekeurige bezoekers geïnterviewd, doorgaans informeel.

Over de projecten werd documentatiemateriaal verzameld – zowel op papier als digitaal. De aangetroffen literatuur en overige bronnen staan vermeld bij de beschrijvingen van de projecten in het tweede hoofdstuk.

Daarnaast werd een literatuuronderzoek uitgevoerd op de drie onderzochte gebieden. Dit was voldoende voor het verkrijgen van de relevante informatie voor het in grote lijnen in kaart brengen van het sociale functioneren van de projecten en initiatieven.⁹ Voor de goede orde zij gemeld dat er in dit onderzoek geen effecten 'gemeten' werden. Het onderzoek is exploratief van karakter en de methodiek is een kwalitatieve. In totaal zijn 16 projecten en initiatieven beschreven.

Het onderzoek zal een aantal faal- en succesfactoren kunnen opleveren die bij het opzetten van nieuwe projecten of bij het bijsturen van bestaande stadslandbouw-initiatieven van belang kunnen zijn: de do's and de dont's.

Deze rapportage biedt allereerst de gestandaardiseerde beschrijvingen van de geselecteerde projecten. Door deze projecten op een aantal relevante punten te vergelijken werd inzicht verworven in de soms sterk uiteenlopende praktijken op de verschillende projecten.

Ongeveer halverwege het onderzoek werd een aantal van dergelijke 'voorlopige bevindingen' gepubliceerd in een themanummer over Stadslandbouw in Rotterdam van het tijdschrift Groen.¹⁰ Dat nummer verscheen in verband met de tweede nationale Dag van de Stadslandbouw die in Rotterdam plaats vond.¹¹

De in mijn bijdrage aan dat themanummer geformuleerde ideeën konden in het verdere verloop van het onderzoek aangevuld, getoetst en bijgesteld worden waarmee dit onderzoek een aantal kenmerken heeft van de grounded theory benadering.¹²

Het onderzoek werd begeleid door een commissie bestaande uit Kees van Oorschot (voorzitter, gemeente Rotterdam, cluster Stadsontwikkeling), Josine van de Bogaard (GGD Rotterdam-Rijnmond), Ingrid Walda (GGD Rotterdam-Rijnmond), Leontine van

⁹ Dit onderzoek kent in dit opzicht dus beperkingen. Een goed voorbeeld van een uitgebreidere analyse van een project is bijv. de scriptie van Van Summeren 2012.

¹⁰ Bronsveld 2013.

¹¹ Rotterdam, 25 april 2013, zie www.dagvandestadslandbouw.nl

¹² Zie bijv. en.wikipedia.org/wiki/Grounded_theory als ook Glaser & Strauss 1967.

der Meer (DCMR), Jan Willem van der Schans (LEI / Wageningen UR), René Cannoo (gemeente Rotterdam, cluster Werk en Inkomen) en Aat Brand (gemeente Rotterdam, OBI).

1.4 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 biedt de 16 projectbeschrijvingen. Deze worden voorafgegaan door een verantwoording van de selectie van de projecten.

In hoofdstuk 3 een verslag van de vergelijkende analyse van de projecten waarbij de drie thema's sociale cohesie, participatie en werkgelegenheid en gezondheid achtereenvolgens behandeld zullen worden. De belangrijkste conclusies en een aantal beleidsaanbevelingen maken deel uit van de slotbeschouwing in hoofdstuk 4.

In een drietal intermezzo's wordt respectievelijk informatie gegeven over permacultuur, wordt aandacht besteed aan het mogelijke belang van makelaarswebsite Funda voor buurtgerelateerde informatie én wordt een indruk gegeven van de voor uitkeringsgerechtigden verplichte 'maatschappelijke inspanning'.

Stadslandbouw in Rotterdam: de selectie en de projecten

2.1 Stadslandbouw in Rotterdam

Rotterdam kent zo'n 90 initiatieven en projecten die stadslandbouw-relevant genoemd kunnen worden. Zo'n bewering veronderstelt een definitie van het begrip stadslandbouw.

De gemeente Rotterdam koos in de eerder genoemde *Food & the City* notitie voor een pragmatische definitie van het begrip *stadslandbouw*:

'Onder dit begrip wordt de productie van voedsel binnen de stad (intra-urbaan) en langs de randen van de stad (peri-urbaan) verstaan. Dit kan zowel commercieel als niet-commercieel zijn. Ook de handel, verwerking en verspreiding van voedsel valt eronder. Kenmerkend is dat deze vorm van landbouw gebruik maakt van producten en diensten uit de stad en vervolgens weer producten en diensten teruglevert aan de stad'.¹

Over de definitie van stadslandbouw is door onder meer sociologen uitgebreid gediscussieerd. Niets is tenslotte nuttiger dan heldere en precieze begrippen.

De 'Rotterdamse' definitie van het verschijnsel stadslandbouw sluit goed aan bij de doelstelling van dit onderzoek.

Op *alle* geselecteerde projecten vindt – of vond – zoals hieronder zal blijken - op enige schaal teelt van *eetbare* gewassen plaats.

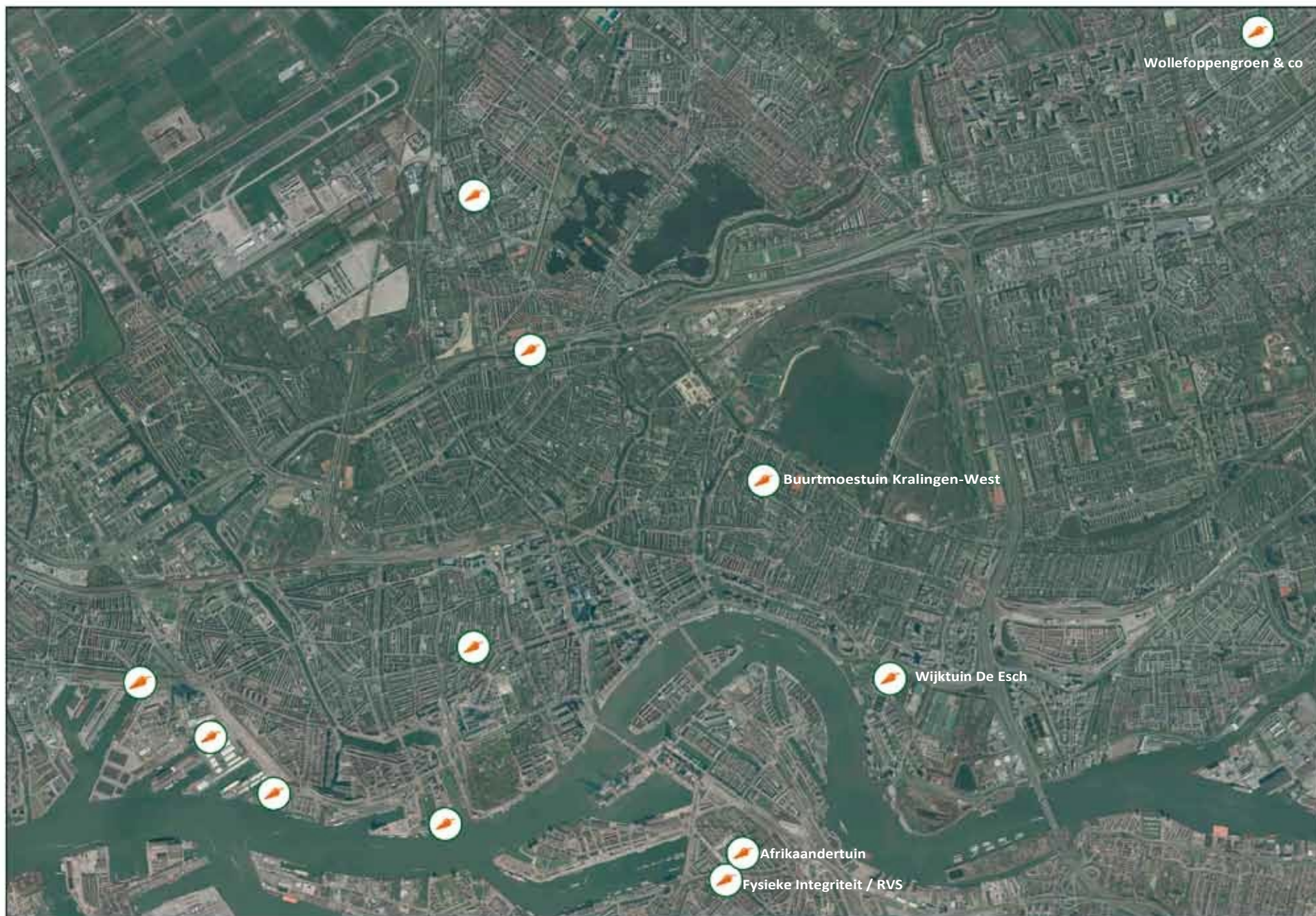
Andere zaken kunnen belangrijker zijn dan het verbouwen van voedsel, ook in de Verenigde Staten.² De ondertitel van een Californische studie naar *urban agriculture* geeft een mooi antwoord op die vraag waar het zo al om kan gaan: *growing food, growing skills, growing jobs and growing communities*.³ Soms gaat het inderdaad om voedsel, soms gaat het ook, of vooral, om iets anders.

Niet zo vreemd dus dat in het Rotterdamse een aantal initiatiefnemers van de voor dit onderzoek geselecteerde 'stadslandbouwprojecten' aangaf, zichzelf geenszins als 'stadslandbouwers' te beschouwen. Dat geldt onder meer voor *Creatief Beheer*-

¹ Gemeente Rotterdam, 2012, p. 7.

² Zelfs in een stad als New York gaat het met de *urban agriculture* aldaar, ondanks het bestaan van zogenaamde *food deserts*, meestal niet primair en zelden uitsluitend om de productie van voedsel (aldus Nevin Cohen, presentatie New York City, April 6, 2012).

³ Feenstra, McGrew en Campell 1999.

directeur Rini Biemans en stadssociologe Joke van der Zwaard, respectievelijk betrokken bij de *Afrikaandertuin* en de *Tussentuin* die voor dit onderzoek werden geselecteerd.⁴

Een laatste kanttekening nog bij de stadsgrenzen die in de gekozen definitie een rol spelen. De Canadese *urban agriculture* onderzoeker Mougeot gaf een goede reden voor het niet al te strikt toepassen van die grenzen: 'It is not its urban location which distinguishes urban agriculture from rural agriculture but the fact that it is embedded in and interacting with the urban eco-system'.⁵ Niet alleen de stedelijke *plek* maar ook de stedelijke *functie* kan 'agriculture' dus 'urban' maken.

2.2 Selectie van de projecten

Een volgende stap was het selecteren van de te bestuderen projecten.

De geselecteerde initiatieven moesten voldoen aan een drietal eisen, te weten:

- er vindt voedselproductie plaats (eetbare gewassen: kruiden, groente, fruit)
- er is tenminste één sociale doelstelling
- het initiatief bestaat minimaal 1 jaar

Daarnaast kwam er van de kant van de opdrachtgever de wens dat er drie typen initiatieven in het onderzoek betrokken zouden worden, te weten

- commerciële initiatieven
- particuliere initiatieven
- sociale initiatieven

Het onderscheid tussen particuliere en sociale initiatieven bleek niet goed hanteerbaar bij de selectie van relevante projecten: het werd al snel duidelijk dat het hier om elkaar niet-uitsluitende categorieën gaat.

Bij sociale initiatieven spelen maatschappelijke doelstellingen de belangrijkste rol, maar ook met commerciële initiatieven kunnen – soms in belangrijke mate - maatschappelijke doelstellingen worden nagestreefd.

Het onderscheid tussen commercieel en niet-commercieel is daarentegen wel helder.

Tot slot werd bij de selectie ook gekeken naar

- de omvang van de projecten en
- de onderlinge variatie.

⁴ 'In een moestuin maken mensen hun eigen eten, al is het modieuze 'stadslandbouw' een iets overdreven benaming voor de oogst', aldus Joke van der Zwaard van de *Tussentuin* (Van der Zwaard 2012, p. 196). Zij en Biemans werkten bijvoorbeeld wel mee aan een themanummer van het vakblad *Groen over Stadslandbouw in Rotterdam*, zie Looije 2013, pp. 43 – 44 en Biemans 2013.

⁵ Mougeot 1999, 10 / 58 (ref. Richter et al. 1995, p. 6), vgl. Kirsimaa 2013, p. 2.

Er zijn in dit onderzoek twee niet-Rotterdamse stadslandbouw-initiatieven meegenomen om de invloed van lokaal beleid enigszins te kunnen inschatten. In overleg met de begeleidingscommissie is gekozen voor een bedrijf in Amsterdam en een buurt-initiatief in Delft. Dat bedrijf werd *Kwekerij Osdorp* omdat tijdens de veldwerkperiode er tweemaal een Rotterdamse delegatie op bezoek ging om mogelijkheden voor een Amsterdams filiaal in Rotterdam te onderzoeken. Het buurtinitiatief werd de *Moe's Tuin* aan de Delftse Poptahof Noord.

Eerder is nog overwogen om de New Yorkse *Highline* als niet-Rotterdams project in het onderzoek te betrekken. Het zou immers zeer zeker als inspirerend voorbeeld voor de doorontwikkeling van de Rotterdamse *Hofbogen* – het luchtspoor van het zogenaamde Hofpleinlijntje van weleer - dienst kunnen doen. Dat is uiteraard nog steeds zo. De wijze waarop David en Hammond, twee bewoners uit de Newyorkse wijk Chelsea zich inzetten voor het behoud van dat Newyorkse luchtspoor is ook zondermeer een indrukwekkend verhaal. Maar dinnerparties waar Hillary Clinton komt opdaven en vervolgens doodleuk \$1.000.000 wordt opgehaald zijn toch net een maatje te groot voor ons Manhattan aan de Maas.⁶

⁶ Zie David en Hammond 2011. Bovendien werd in het boekje *Toekomstvisie De Hofbogen* reeds uitgebreid aandacht besteed aan het New Yorkse referentieproject; zie Crimson Architectural Historians 2008, pp. 67 - 70. De Highline werd op zijn beurt overigens geïnspireerd door de Parijse *Promenade Plantée*, zie www.promenadplantee.org

De voor dit onderzoek uiteindelijk *geselecteerde initiatieven* zijn, in willekeurige volgorde, de volgende:

- 1 Wijk tuin De Esch
- 2 Buurttuin Kralingen West / de Moestuיןman
- 3 Wollefooppengroen & co
- 4 Uit je eigen stad
- 5 De Buytenhof
- 6 Tuin aan de Maas
- 7 De tuinen van Fysieke Integriteit (Vakmanstad Rotterdam)
- 8 Hotspot Hutspot Skibroek
- 9 Gandhituin
- 10 Stadslandbouw Schiebroek Zuid
- 11 De Tussentuin
- 12 Gemeenschapstuin Schiemond
- 13 Afrikaandertuin (Tuinman in de Wijk / Creatief Beheer)
- 14 De Voedseltuin
- 15 Moe's Tuin (Delft)
- 16 Kwekerij Osdorp (Amsterdam)

Ondanks de grote variatie binnen de geselecteerde projecten is een aantal vormen van stadslandbouwprojecten niet in dit onderzoek meegenomen. Zo ontbreekt er een dakmoestuin, zoals die in Rotterdam op het zogenaamde *Schieblock* nabij het Hofplein te vinden is.⁷ Ook ontbreekt een project waarin een grote commerciële partij een belangrijke rol speelt, zoals de *Makkelijke Moestuin* waarin babyvoedingproducent Nutricia participeert.⁸ Ook een project als de *personeelsmoestuin* van een architectenbureau in de wijk De Esch ontbreekt.⁹

7 Zie www.dakakkers.nl en Bergevoet en Van Tuijl 2013, pp. 144 – 149.

8 Zie GGD Rotterdam-Rijnmond 2011.

9 Zie www.permacultuuradvies.nl/wp/9298939853. De tuin is in de wijk niet onomstreden. De opening van deze moestuin betekende dat omwonenden, de bureaus van het kantoor, hun 'achterom' kwijt raakten.

Intermezzo:

Permacultuur

In de projectbeschrijvingen die volgen en ook elders in deze rapportage valt de term permacultuur een aantal keer. In dit intermezzo aandacht voor dit ecologische ontwerp principe.

Permacultuur is een relatief nieuw begrip waarvan verschillende definities in omloop zijn. Doorgaans worden in die uiteenlopende definities ook verschillende aspecten van permacultuur benadrukt. Er bestaat met andere woorden geen eenstemmigheid over wat permacultuur precies is.

Een korte, 'instrumentele', definitie vond ik in Steel's studie Hungry City: Permacultuur wordt daar een landbouwsysteem genoemd 'waarin gebruik gemaakt wordt van geïntegreerde kringlopen op basis van biodiversiteit om de opbrengst te verhogen en zo min mogelijk te verspillen'.¹

De website Startpagina Permacultuur geeft een iets uitgebreidere, maar toch vooral relaxte, definitie: 'Permacultuur is het zo efficiënt mogelijk gebruik maken van de omgeving zonder deze uit te putten of te vernietigen. Je maakt gebruik van wat er al is en waar nodig herstel je de ecologie, zodat jij en de natuur erop vooruit gaan. Laat de natuur het werk doen en ga zelf achterover zitten'.²

Op de website van Permacultuur Nederland worden meerdere aspecten van het begrip behandeld: 'Het doel van permacultuur is samenwerking tussen de mens en zijn omliggende natuur gericht op een lange termijn overleving van beide. Permacultuur is een samenvoeging van de woorden permanente en (agri)cultuur. Met permacultuur maak je een tuin met behulp van natuurlijke principes. Een permacultuursysteem wordt zo ontworpen dat het de veerkracht heeft van een natuurlijk ecosysteem.

Een dergelijk systeem kan verschillende functies hebben voor de mens. De belangrijkste functies zijn voedselvoorziening, schoon water, het vormen van een plezierige omgeving, het produceren van bouwmaterialen en het

1 Steel 2008, p. 30, hier geciteerd naar de Nederlandse vertaling, Steel 2011, p. 283.

2 Bron: permacultuur.startpagina.nl/permacultuur.startpagina.nl, bezocht, 15.10.2013.

Permacultuur kruidenspiraal
Wollenfoppengroen & co

afbreken van bepaalde afvalstoffen. Permacultuursystemen kunnen ook bescherming bieden tegen (...) wind en water.

*(...) Wat architectuur is voor het ontwerpen van huizen en andere gebouwen is permacultuur voor het ontwerpen van tuinen en het groen van hele woonwijken (...) Permacultuur werd ontwikkeld door twee Australische biologen, Bill Mollison en David Holmgren. Door de relaties in de bossen van Tasmanië te onderzoeken en de belangrijkste ecologische principes van dit systeem te achterhalen (konden) ze een methode ontwikkel(en) die mensen in staat stelt zelf een functioneel ecosysteem na te bouwen. In 1974 verscheen een eerste studie over permacultuur, *Introduction to permaculture* van de hand van Bill Mollison en Reny Mia Slay.’³*

³ Bron: www.permacultuurnederland.org

Hèt Nederlandse boekje over permacultuur is dat van De Waard uit 1996, Tuinen van overvloed. Permacultuur als inspiratie voor en duurzaam leven op aarde. In 2011 verscheen daarvvan een tweede druk.⁴

Uitgangspunt van De Waard is het gegeven dat de mens deel uitmaakt van de natuur: ‘Niets scheidt ons mensen van de natuur, behalve dan ons idee dat dat wel zo is’, schrijft zij met zoveel woorden. Ook De Waard noemt de Australische pioniers Mollison en Holmgren die een ecologische analyse van een oerbos in Tasmanië maakten. Zij ontwikkelden op basis hiervan een cybernetica van de ecologie die zij permacultuur noemden. Het ging, aldus De Waard, om toepassingen van een pakket oersimpele, universele principes die in de natuur te vinden zijn. Tezamen vormen die principes als het ware een grammatica van de natuur, die de principes beschrijven hoe de natuur werkt.

Deze grammatica is te vertalen in een tiental ontwerpprincipes. De Waard behandelt deze achtereenvolgens: (1) *relaties* door plaatsing van elementen, (2) *meerdere functies* van elementen, (3) *meerdere elementen* voor belangrijke functies, (4) ruimtelijke relaties in *zones, sectoren en hoogtes*, (5) *tijdsrelaties* en *successie*, (6) *biologische hulpbronnen*, (7) *kringlopen* van energie, (8) diversiteit in *polyculturen*, (9) *randen en grensvlakken* en (10) *menselijke maat*.⁵

De mate waarin al deze principes worden toegepast verschilt van geval tot geval. Soms is men, bijvoorbeeld om praktische redenen, minder streng in de leer. Er blijken ook in de permacultuur rekkelijken en preciezen te bestaan.

www.permacultuurnederland.org/permacultuurtk/watis.html

www.permacultuurnederland.org/permacultuurtk/watis.html, bezocht 15.10.2013.

4 De Waard 2011. Verhelderend, en kort en bondig, is Grubb 2012.

5 De Waard 2011, p. 41.

Wijktuin De Esch

Contactpersoon Gerrie van Dinther, wijktuindeesch@hotmail.com

Contactgegevens zie www.abela.nl voor overige contactmogelijkheden.

Locatie De tuin ligt aan de Dries van der Vlerkstraat in de Kralingse wijk De Esch, in de zogenaamde Bavinck-driehoek.

Tijden De tuin is open en altijd toegankelijk. Er wordt 'vast' gewerkt op woensdagavond vanaf 18.30 u. Vrijwilligers maken los hiervan eigen afspraken.

Website Er is aandacht voor de tuin op de (slecht onderhouden) website van het Bewonersplatform De Esch: www.dwl-de-esch.nl. Enige informatie biedt ook de website van Abela, al staan daar ook onjuistheden op. Zo wordt daar gesteld dat de tuin in 2012 van start ging. De tuin heeft een facebook-pagina: www.abela.nl/project/wijktuin-de-esch/

Start in 2007, opening in juni 2010, daarna in de versukkeling geraakt. Doorstart in 2012.

Initiatiefnemers bewoners.

Betrokken instanties Het initiatief werd ondersteund door Groene Duim 2007. Het ontwerp werd gemaakt door de gemeente (dS&V) en, na goedkeuring door de bewoners, aangelegd door Gemeentewerken. Zaden en materiaal werden gefinancierd door woningcorporatie Woonstad. Bij de doorstart in 2012 kwam er financiering van de deelgemeente Kralingen-Crooswijk. In 2013 kreeg Stichting Abela (een van de

directeuren in dienst van Abela woont in de wijk en behoorde tot de initiatiefnemers van de tuin in 2007) het beheer over de tuin, in opdracht van de deelgemeente. Binnen twee jaar moet de tuin voldoende draagvlak in de buurt hebben en zelfstandig verder kunnen: het beheer dient dan overgedragen te zijn aan een groep bewoners. De *Moestuinman*¹ geeft tuintechnische adviezen.

Bij de start in 2007 was de wijktuin aangesloten bij Transition Town Rotterdam.² Dit is na de doorstart in 2012 niet meer het geval.

Er wordt gestreefd naar samenwerking met Basisschool De Esch: voor jaargroepen zonder schooltuinlessen worden vanaf september 2013 lessen op de wijktuin aangeboden. Er zijn fondsen beschikbaar uit brede-school-middelen (VDA). Ook de 55+verzorgingsflat Mazesteijn in de wijk is benaderd: er is belangstelling maar vooralsnog is de opkomst gering.

Rechtsvorm De tuin wordt vanaf 2013 beheerd door Stichting Abela. Na twee jaar moet er in de wijk voldoende draagvlak voor de tuin zijn ontstaan zodat deze op eigen benen verder kan.

In principe is het tuinproject gericht op het realiseren van een permanente tuin, in zelfbeheer bij bewoners, zo mogelijk in samenwerking met de basisschool en het verzorgingshuis.

Financiën DG Kralingen-Crooswijk betaalt de Stichting Abela voor het beheer van de wijktuin. Voor het seizoen 2013 is een relatief groot bedrag beschikbaar, het seizoen daarop is er beduidend minder geld beschikbaar. Het jaar daarop moet de tuin, ook financieel, op eigen benen staan.

Grond is eigendom van de gemeente.

Oppervlakte De tuin werd bij de doorstart in 2012 flink groter. Aanvankelijk besloeg de tuin zo'n 300 m², nu beslaat de tuin een kleine 1000 m².

Bodem De deelgemeente deed onderzoek of liet onderzoek doen. De bodem bleek geschikt voor het verbouwen van voedsel. Tot 1 meter diepte geen vervuiling gevonden. Het rapport ter zake hebben de tuinierders vooralsnog niet in kunnen zien.

Water is al geruime tijd een probleem. Ondanks beloftes van wooncorporatie Woonstad en waterbedrijf Evides is er nog steeds geen tappunt. Een wijkbewoner die lange tijd nota bene tegen de tuin was geeft nu, tegen een vergoeding, toegang tot leidingwater.

¹ Zie de projectbeschrijving hieronder.

² Zie www.transitiontownrotterdam.nl

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten De tuin heeft als doel dat wijkbewoners door te tuinieren elkaar beter leren kennen. Het is een sociale tuin die de leefbaarheid van de wijk wil bevorderen.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten In de eerste fase werden er diverse sociale activiteiten op de tuin georganiseerd zoals een proeverij en het Suikerfeest. Er zijn nu plannen om een klei oven te bouwen en op de tuin te gaan koken. Zie toekomstplannen.

Doelgroep / bereik De tuin functioneerde voor 2012 twee jaar goed. Zo werd een relatief groot aantal allochtone vrouwen bereikt. Na de doorstart had men moeite om vrijwilligers te vinden. Dat zal ook te maken hebben gehad met de uitbreiding van de tuin waarvoor veel (zwaar) werk moest worden verzet. Er zijn thans zo'n 10 vrijwilligers actief.

Communicatie Zie hierboven onder kopje website. Vrijwilligers communiceren via facebook, www.facebook.com/wijktuin.deesch In de eerste fase was er aandacht van wijkkrant De S, deze lijkt ter ziele. Er wordt nu informatie over bijzondere activiteiten verspreid door posters in het winkelcentrum.

Productie Wijk tuin De Esch is een sociale tuin, de productie van eetbare gewassen is beperkt.

Soort teelt permacultuur, collectief.

Opbrengst is beperkt. Er is een kruidenspiraal, verder wat sla en courgettes. Iedereen mag oogsten.

Toekomstplannen In het voorjaar 2013 werd de tuin uitgebreid. De tuin moet vanaf 2015 zonder steun van de beheersstichting Abela verder. Er werd contact gezocht met een school en een 55+flat in de wijk. Verder zijn er plannen om op de tuin een restaurant te gaan runnen. Er wordt een klei oven gebouwd. Aan de vooravond van het World Food Festival kwam de eerste gastkok op de wijk tuin koken. Daarna zullen ook wijkbewoners gaan koken: ze mogen dat commercieel doen.

Sociale effecten Wijk tuin De Esch is sinds de doorstart in 2012 voor alles een sociale tuin. De eerdere eco-sociale doelstellingen werden losgelaten. Het doel is gemeenschappelijk tuinieren door wijkbewoners: participatie en sociale cohesie worden min of meer nagestreefd, al was het vinden van voldoende draagvlak in de wijk lange tijd een eerste zorg.

Literatuur

Bronsveld, Cees

2010 Opening buurttuin De Esch, in: *Wijkkrant De S*, 6, p. 5

Ster

2013 Wijk tuin De Esch heropend door wethouder, in: *De Ster van Kralingen*, 2013 / 38, 17 september, p. 3

Buurtmoestuin Kralingen West / de Moestuinman

Contactpersoon Max de Corte, alias *de Moestuinman*

Contact info@moestuinman.nl

Locatie Oudedijk 277, Rotterdam, naast de speeltuin aan de Oudedijk.

Tijden Er wordt gewerkt dinsdagavond vanaf 19.00u en elke woensdagmiddag vanaf 14.00u.

Website www.moestuinman.nl

Start maart 2011

Initiatiefnemer bewoner (*de Moestuinman*).

Betrokken instanties zijn onder meer woningcorporatie Woonstad en de deelgemeente Kralingen-Crooswijk. Transition Town Rotterdam was een belangrijke inspiratiebron.¹ Op hetzelfde terrein zijn ook het project COOLzaad en het BuurtLAB actief.² Er wordt gebruik gemaakt van gereedschap van deze projecten, ook de kas mag gebruikt worden (bijvoorbeeld voor het opkweken van groenten).

Rechtsvorm Moestuinman Max meldt nadrukkelijk geen stichting of vereniging te zijn geworden.

Financiën Wooncorporatie Woonstad bood de grond gratis aan. De Moestuinman zorgde zelf voor het startkapitaal. Het Rotterdams Milieu Centrum gaf een subsidie van € 250.

Grond is eigendom van woningcorporatie Woonstad. Er is bewust gekozen voor een niet-publieke ruimte.

De tuin is niet permanent, de grond zal op enig moment bebouwd worden. Woonstad en de deelgemeente hebben overigens wel belangstelling getoond voor een permanente buurtmoestuin elders in de wijk.

Oppervlakte ca. 700 m²

Bodem De grond is onderzocht: er werd vervuiling vastgesteld op ca. 1.30 m diepte (veroorzaakt door een witloodfabriek die daar 100 jaar geleden stond). Er kan 'dus' probleemloos groente gekweekt worden.

Water is beschikbaar via de nabij gelegen speeltuin.

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten De tuin is ontstaan vanuit de individuele behoefte van de initiatiefnemer om zelf groenten en kruiden te verbouwen. Woningcorporatie

¹ Zie www.transitiontownrotterdam.nl

² Zie www.coolzaad.nl en www.buurtlab.nl

Woonstad bood een stuk grond aan (beheer buitenruimte). Geleidelijk aan werden er enkele doelstellingen geformuleerd. Zo werd de tuin min of meer vanzelf een ontmoetingsplek. Voor de deelgemeente gold als doelstelling 'een beter aanzicht van de omgeving'.³ Opmerkelijk: cohesie is geen doelstelling maar 'dat gaat vanzelf'.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten Incidenteel worden er activiteiten georganiseerd. Een vrijwilligster die met theater bezig is, bereidt een toneelstuk voor en door kinderen voor. Een ander schafte een zonnedroger aan: binnenkort wordt er op de tuin een workshop 'kruiden drogen' georganiseerd.

Methodiek Er gelden drie basisprincipes, bekend uit de permacultuur: zorg voor de aarde, zorg voor de mens en deel de overvloed die de tuin oplevert.

Doelgroep / bereik Op de vaste dinsdagavonden kwamen het eerste jaar zo'n 5 tot 10 mensen, het tweede jaar waren dat er 10 tot 15. Dat aantal is dit jaar gestabiliseerd. Op de woensdagen komen er meestal wat meer mensen. In totaal komen er zo'n 20 tot 30 mensen met enige regelmaat. Bijna wekelijks komt er een nieuw gezicht een kijkje nemen, een praatje maken. Het publiek is gemêleerd maar geen afspiegeling van de bevolking van wijk of buurt.

Communicatie Er worden in de directe omgeving van de tuin met enige regelmaat folders verspreid.

Productie Er worden zo'n 60 verschillende gewassen gekweekt.

Soort teelt Op de Buurtmoestuin worden zoveel mogelijk de principes van de permacultuur toegepast (en dus ook biologisch).

De tuin wordt **collectief** onderhouden. De filosofie van de permacultuur kan ook uitgebreid worden naar het sociale domein. In de natuur heb je biodiversiteit, ook op

een tuin kan iedereen zijn eigen plek innemen en vasthouden. Vrijwilligers werken in hun eigen tempo en doen alleen werk dat zij leuk vinden. Door collectief te werken is ook de continuïteit gewaarborgd.

Opbrengst Aan het eind van de tuinwerkdag wordt de oogst verdeeld onder de aanwezigen. Ook op andere dagen wordt er door de aanwezige mensen geoogst.

Toekomstplannen / bijzonderheden De Moestuinman ontplooit ook activiteiten buiten de Buurtmoestuin Kralingen-West. Hij is, naar eigen zeggen, 'het ondernemersschap aan het ontdekken'. Zo verzorgt hij cursussen en kweekt hij in Kralingse schaduwtuinen eetbare paddenstoelen. Hij zal dit seizoen ook actief zijn op Buurttuin De Esch en de Voedseltuin. Afgelopen zomer (2013) is gestart met het telen van kleinfruit. Ook zijn er plannen om te gaan composteren. Voor de Moestuinman is de Buurtmoestuin ook een plek om allerlei dingen uit te proberen.

Uiteindelijk is de Moestuinman er in geslaagd een bestaan als stadslandbouwer op te bouwen.

De Moestuinman werkt behalve op de buurtmoestuin ook als docent mee aan diverse cursussen en workshops, onder meer op de gemeentelijke Educatieve Tuin De Enk. In de lente van 2013 werd met vrijwilligers uit het nabij gelegen Wooncentrum De Nieuwe Plantage een begin gemaakt met de aanleg van het eerste Nederlandse voedselbos. Max de Corte is actief lid van Eetbaar Rotterdam en het Rotterdam Forest Garden Netwerk.⁴ Ook geeft hij daar les aan kinderen van de basisschool. Verder brengt hij zijn tuintechnische kennis in als moestuincoach, onder andere op Wijktaun De Esch en vervangt hij de leidinggevende op de Voedseltuin tijdens haar zwangerschapsverlof. Hij was mede-initiatiefnemer van RotterZwam⁵ (kweekt eetbare paddenstoelen) en installeert levende bouwwerken van wilgentenen (hekjes, schuttingen en hutten). Hij verzorgt ook stadslandbouwrondeleidingen door heel Rotterdam.

Sociale effecten De Buurttuin Kralingen West is een initiatief van één bewoner en inmiddels een project van ca. 10 buurtbewoners. De vrijwilligers organiseren zo af en toe activiteiten waar meer mensen uit de buurt op afkomen. Maar er is geen plan, geen jaarprogramma. Alles kan, niets moet.

Voor de Moestuinman is de tuin een uitvalsbasis en een experimentele proeftuin waar iedereen van kan profiteren. Inmiddels kan de Moestuinman van zijn activiteiten elders, dankzij deze thuisbasis, leven. Gezondheid speelt een rol, de oogst van deze tuin is vooral rijk door de variatie van de gekweekte producten.

³ Aldus een DG-bijlage bij de Kralingse editie van *De Havenloods*, 10.4.2013.

⁴ Zie bijv. stadslandbouw.blogspot.nl/2010/01/de-bosrandtuin-kansrijke-teelten-voor.html

⁵ Zie rotterzwam.nl

Wollefoppengroen & co

Contactpersoon Frenk Walkenbach

Contactgegevens e-mail: opmerkingen@wollefoppengroen.nl

Locatie Wollefoppengroen & co is actief in het Wollefoppenpark in de wijk Zevenkamp.

Er zal een eetbaar park gerealiseerd worden op het zogenaamde Manifestatieveld, onderdeel van het park, aan de Arthur van Schendeldreef.

Tijden Donderdag is de vaste werkdag, er wordt gewerkt vanaf ca. 9 uur. Afhankelijk van seizoen en klussen worden extra werkdagen gepland.

Website www.wollefoppengroen.nl

Start met plannen maken in 2007. De eerste spa ging in het voorjaar van 2009 de grond in.

Vooruitlopend op het uitvoeren van het uiteindelijke plan, het eetbare park, werden twee moestuinen gerealiseerd: een moestuin op het Manifestatieveld en een tweede moestuin, het Akkertje, in het Wollefoppenpark. Daar staat ook een kas met een oppervlakte van ca. 60 m².

Initiatiefnemer bewoners. Deelgemeentebestuurder Koedijk (VVD) kwam destijds met de suggestie stadslandbouw. Een bezoek aan een bijeenkomst over stadslandbouw deed de rest.

Betrokken instanties Dat zijn er vele. Zie ook onder kopje financiering. Er wordt samengewerkt met de Stichting Orion (zie overige doelstellingen hieronder). De tuingroep van Orion voert in het Wollefoppenpark in samenspraak met Stadsbeheer onderhoudswerkzaamheden uit.

Ook wordt samenwerking nagestreefd met Stichting Pameijer (Pameijer Werkt).¹

Versillende partijen (basisschool Zevenkamp, Laurens, Aafje en Stichting Buurtwerk) hebben intentieverklaringen aangaande samenwerking getekend.

Van de Rabo Stadslandbouw Award 2012 werd een bus aangeschaft, bedoeld als onderkomen (schuilplaats bij regen etc.) voor o.a. toekomstige Pameijer-medewerkers. Ook de groengroep van Stichting Orion zal er gebruik van maken.

Rechtsvorm Wollefoppengroen & co is een initiatief van en voor de bewoners van Zevenkamp. In de initiatiefgroep Wollefoppengroen & co participeren betrokken bewoners uit Zevenkamp.

Financiën Het te ontwikkelen eetbare park wordt gefinancierd door de Provincie Zuid-Holland.

¹ Zie: pameijer.nl/content/pameijer-werkt-campagne-voor-werkplekken-cliënten

In het voorjaar van 2013 werd € 150.000 ontvangen. Ook de deelgemeente droeg € 150.000 bij, waarvan € 30.000 als voorbereidingskosten. Ook de Stadsregio, Stichting Doen en Stichting Volkskracht hebben substantieel bijgedragen.

De grond van het Manifestatieveld is eigendom van de gemeente Rotterdam. Het aan te leggen eetbaar park zal **permanent** zijn.

Oppervlakte De moestuin op het Manifestatieveld is een halve cirkel met een straal van ongeveer 30 meter. Het Akkertje naast de pluktuin van Orion beslaat ongeveer 100 m², de boomgaard is ongeveer 140 m² groot en de ronde kas ca. 50 m². Het Manifestatieveld is ongeveer 75 bij 145 meter, ruim 10.000 m² dus.

Bodem is ooit in opdracht van de deelgemeente Prins Alexander onderzocht en in orde bevonden.

Water komt uit (schone) sloten uit de buurt. Er wordt overwogen water via de speeltuin naar een aan te leggen poel te leiden. Een andere optie is het slaan van een waterput.

Hoofddoelstelling(en) Aanvankelijk was er sprake van verzet tegen dreigende bebouwing van delen van het Wollefoppenpark. Er werden alternatieve plannen ontwikkeld, na een suggestie van DG-bestuurder Henk Koedijk kwam 'stadslandbouw' in beeld.

Doel van de moestuin, die als eerste gerealiseerd werd en in de volksmond de *Taka Tuka Tuin* zou gaan heten, was het samenbrengen van bewoners in de groene

buitenruimte. Het idee is om er ook samen te werken, te oogsten, samen te delen en te leren.

Daarnaast willen de bewoners meerdere instanties en initiatieven samenbrengen die elkaar inspireren. Ook wil men een voorbeeld zijn voor andere burgers hoe de eigen directe leefomgeving vorm te geven en te verzorgen.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten De website meldt de volgende doelstellingen van initiatiefgroep Wollefooppengroen & co: het behouden van het Wollefooppark en omgeving als stilte- en donkergebied; het in stand houden van ecologisch waardevolle gebieden; het in stand houden van de scheiding tussen extensieve en intensieve recreatie; het behouden van de natuurlijke oevers en het opknappen (inlopen van achterstallig onderhoud) van het Wollefooppark. Er wordt samengewerkt met de aan de rand van de Zevenhuizense Plas gevestigde antroposofische Stichting Orion, die aldaar aan verstandelijk gehandicapte jongeren woonvoorzieningen aanbiedt. Orion opende in 2000 in een daartoe aangekochte boerderij een Cultureel Centrum. Hier worden culturele activiteiten georganiseerd met onder meer als doel bewoners uit Zevenkamp en de bewoners van Orion dicht bij elkaar te brengen.

Orion startte in het Heempark een zogenaamde cultuurtuin waar o.a. kruiden worden verbouwd.

Er worden ieder seizoen ook sportevenementen georganiseerd.

Doelgroep / bereik Er is een bestuur van 7 mensen. Op de tuin werkt een vaste kern van 10 tot 12 mensen. Het aantal mensen dat zo af en toe een handje meehelpt wordt op zo'n 60 à 70 geschat. Met het te ontwikkelen eetbare park zal dit bereik naar verwachting aanzienlijk toenemen.

Communicatie Contact met de bewoners wordt onderhouden via de website en facebook. Belangstellenden krijgen een e-nieuwsbrief. Ook de wijkkrant Zevenkrant besteedt regelmatig aandacht aan Wollefooppengroen & co. De deelgemeente Prins Alexander verspreidt in haar publicaties ook informatie over het project.

Productie Op het Manifestatieveld zal een van de eerste grote permanente permacultuurtuinen in Nederland worden gerealiseerd. Voor permacultuur werd gekozen vanwege het 'samenwerken met de natuur om een betere wereld voor ons allemaal te maken', zo meldt de website.

Toekomstplannen De realisatie van het eetbare park is 'a dream come true'. Verdere plannen zullen er ongetwijfeld zijn maar zijn 'even niet aan de orde'.

Bijzonderheden In 2012 werd op de eerste landelijke Dag van de Stadslandbouw in Almere de Rabobank Stadslandbouw Award gewonnen.

Sociale effecten Een aantal buurtbewoners (vanuit een Centraal Wonen project)

vond elkaar in het verzet tegen bouwplannen op het Doolhofgebied nabij het Manifestatieveld in Zevenkamp. In plaats daarvan wilde men het ontmoeten van wijkbewoners in de te verbeteren groene ruimte in de wijk stimuleren. Een deelgemeentebestuurder bracht het idee van *stadslandbouw* in. In 2013 wordt begonnen met de uitvoering van de inrichting van het eetbare park. Vele partijen - van instellingen, tuinen, scholen tot uiteraard vele buurtbewoners - zullen daarin participeren. Gelet op de schaal van het park zullen er op termijn zeer waarschijnlijk werkgelegenheidseffecten (onderhoud, beheer) zijn.

Literatuur / bronnen

Looije, Martin

2013 Samen een moestuin beginnen, in: *Groen* (themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), 69: 4, pp. 41 - 44

*** onder het kopje *Eetbaar park* (pp. 42 - 43) aandacht voor Wollefooppengroen & co

Zevenkrant

2012 Wollefooppengroen presenteert ontwerp, in: *Zevenkrant*, 20 : 2 (april), p. 8 www.bo7kamp.nl/pics/pdf/2012-BOZ-2.pdf

Zevenkrant

2012a Een eetbaar manifestatiepark? Het staat te gebeuren!, in: *Zevenkrant*, 20 : 5 (oktober - december), p. 5 www.bo7kamp.nl/pics/pdf/2012-BOZ-5.pdf

Zevenkrant

2013 Wollefooppengroen, in: *Zevenkrant*, 20: 6 (december 2012–februari 2013), p. 5

Uit je eigen stad (UJES)

Contact zie website www.uitjeeigenstad.nl; reserveringen: tel 06-13.24.19.49

Adres Marconistraat 39, 3029 AG Rotterdam

Openingstijden restaurant woensdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 22.00 uur; lunch 12.00 tot 14.00 uur, diner 18.00 tot 22.00 uur, zondag van 10:00 tot 16:00 uur; maandag en dinsdag gesloten, groepen kunnen op deze dagen wel reserveren.

Locatie voormalig rangeerterrein in havengebied rond de zogenaamde fruitterminal nabij het Marconiplein.

Gestart in september 2012, na een voorbereidingstijd van ca. drie jaar.

Initiatiefnemers zijn drie ondernemers, gesteund door o.a. de Vereniging Eetbaar Rotterdam.

Betrokken instanties o.a. Havensteder, Eetbaar Rotterdam en de gemeente Rotterdam.

Rechtsvorm particuliere onderneming.

Financiën Investering van ca. € 1.200.000, waarvan € 650.000 voorinvestering Havensteder (5%) en € 250.000 tegen marktrente (8,5%). Ruim € 150.000 was nodig om op 1,3 hectare een laag nieuwe grond aan te brengen, € 500.000 om een loods te verbouwen, €100.000 om een kas te bouwen, de inrichting tenslotte kostte € 300.000. Woningcoöperatie Havensteder was een van de grote investeerders. UJES: 'Door ons project wordt de grond meer waard en krijgt het 'slechte' stadsdeel, waar wij actief zijn, weer een goede naam.' Onder meer de Stichting DOEN en de Rabobank verstrekten subsidies. Ook een aantal sponsors droeg bij, o.a. Histor Verven.¹

Grond is eigendom van de gemeente en wordt gepacht: aanvankelijk voor 5 jaar, inmiddels lijkt dat 10 jaar te mogen worden.

Oppervlakte 2,3 ha grond waarvan 1,2 ha buitenteelt, 1500 m² tunnelkas en 600 m² binnenteelt (sla, kruiden). Op ca. 3000 m² wordt kleinfruit verbouwd (frambozen, bessen, bramen).

Bodem van het voormalige rangeerterrein bleek verontreinigd. Er is een laag nieuwe grond gestort.

Water UJES is aangesloten op het waterleidingnet.

Doelstelling / activiteiten UJES is een commercieel bedrijf. Er wordt groente geteeld in de volle grond, daarnaast in zogenaamde kunststof tunnelkassen en in een loods wordt *aquaponding* (gecombineerde teelt van groenten en vis) toegepast. Verder kweekt men champignons en houdt men kippen (vlees en leg).

Verkoop van producten in het restaurant, in de winkel, op de maandelijkse Rotterdamse Oogstmarkt en aan derden (o.a. De Eendracht, Mevrouw Meijer, Van de boer, Floris en Hotel New York). Organiseren van bijeenkomsten (studiedagen, congressen).

UJES is nadrukkelijk een bedrijf met maatschappelijke, ecologische doelstellingen. Men wil de kloof dichtten tussen de agrarische sector en de burger. Onder meer door het dominante voedselsysteem inzichtelijker te maken en te laten zien dat het ook anders kan. UJES: 'Hopelijk kan dit initiatief er aan bijdragen dat uiteindelijk de dominante agrarische sector zich genoodzaakt zal zien zich aan te passen aan de wensen van de burger - in plaats van andersom'.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten Men biedt plaats aan vrijwilligers. De idee is om van de 15 fte er 1 door vrijwilligers te laten invullen. 'Placemaking' – waar UJES zich min of meer automatisch mee bezighoudt – maakt helaas geen deel uit van het verdienmodel.

Doelgroep Het restaurant en de winkel richt zich in principe op de hele Rotterdamse bevolking. Door de prijsstelling bestaat de cliënteel vooral uit mensen die tot de 'creatieve klasse' worden gerekend. Er wordt geëxperimenteerd met mogelijkheden om ook omwonenden (Schiemon, het Witte Dorp) te betrekken bij de stadsboerderij. In februari 2013 werd er een aantal avonden voor bewoners gekookt door Resto van Harte.

Voedselproductie ja

Soort teelt Er wordt gestreefd naar biologische productie. Dat blijkt in de praktijk niet altijd haalbaar.

Bezetting Er zullen naar verwachting 15 mensen – inclusief de 3 eigenaren op de

¹ Meer informatie over het verdienmodel van UJES geeft Greendeal 2013, p. 37.

stadsboerderij gaan werken. Momenteel (september 2013) zijn er 7 mensen in dienst.

Opbrengst wordt verkocht, zie de doelstellingen hierboven.

Toekomstplannen Uitbreiding met ca. 1,5 ha is op termijn mogelijk. Idee is om fruitbomen aan te planten. UJES ligt in de Rotterdamse fruithaven. Van 1 op de 25 schepen is de lading bij aankomst in Rotterdam verrot. Compostering zou een reële mogelijkheid zijn. Ook wil men in de toekomst restwarmte van een aantal aanpalende bedrijven gaan benutten.

Binnen vijf jaar willen de drie ondernemers het concept uitbreiden naar vier andere steden (Amsterdam, Utrecht, Amersfoort en Almere) om het bedrijf echt rendabel te maken.

De bereikbaarheid is een probleem. Alhoewel de locatie met het OV redelijk te bereiken is zou de toegankelijkheid aanmerkelijk kunnen toenemen door aansluiting op het stedelijk netwerk.²

UJES: 'Het is moeilijk om je geld te verdienen met eten. Arbeid is duur. We gaan er niet rijk van worden, maar we willen wel een rendabel bedrijf worden.'

Sociale effecten Stadsboerderij *Uit je eigen stad* stelt het bestaande voedselsysteem ter discussie en reikt daarvoor – op bescheiden schaal – een alternatief aan. Lokale voedselproductie biedt zicht op een duurzaam en gezond voedselsysteem.

Als bedrijf draagt UJES bij aan de werkgelegenheid in Rotterdam: er werken zo'n 15 mensen. Daarnaast werkt er een groep vrijwilligers waarvan er een aantal stappen zal zetten op de participatieladder. Ook wordt geprobeerd omwonenden in Schiedamschen dijk en het Witte Dorp bij de stadsboerderij te betrekken. Last but not least draagt *Uit je eigen stad* bij aan het toegankelijker maken van het gebied (*placemaking*).

² Green Deal 2013, p. 33.

Literatuur

Algemeen

Dirks, Bart, en Merlijn van Nuland

Serieus boeren kan ook in de stad, in: *de Volkskrant*, 31.5.2012, p. 11

Gers

2012 Van louche rangeerterrein tot stoere stadsboerderij: Uit je eigen stad, in: *Gers!*, 1: 1 (2012), pp. 32 - 35

*** Gers! Is een nieuw Rotterdams glossy

Gemeente Rotterdam

2011 *Wie wint Stadsinitiatief 2011 – 2012* (publieksfolder)

Green Deal

Stadsboeren in Nederland. Professionalisering van de stadsgerichte landbouw, Rotterdam, Den Haag etc. (Nationale Federatie Stadsgerichte Landbouw i.o.)

*** pp. 33 – 37

Jorritsma, Elsje

2013 Verbouw je eigen groente – in de stad, in: *NRC Handelsblad*, 27 augustus, p. 8

Veen, Pam van der

2013 Bietjes tussen asfalt en beton, in: *AD (Weekend bijlage)*, 4 mei, pp. 16 - 19

Culinaire recensies

Dinther, Mac van der

2013 Mac eet uit: Vers van de stad, in: *Volkskrant Magazine* # 627, 5 januari, p. 58

IENS

score op 20 juli 2013: eten 7,9 – service 7,5 – decor 8,5

www.iens.nl/restaurant/rotterdam

Maarse, Geert

2013 Eten uit je achtertuin, in: *Erasmus Magazine* (Erasmus Universiteit Rotterdam), 17 januari 2013, p. 26

De Buytenhof

Contactpersoon Ad Visser

Contact zorgboerderij@debuytenhof.nl

Locatie Rijdsdijk 98, Rhoon (gemeente Albrandswaard)

Grondslag Belangrijke inspiratiebron is het christelijk geloof. De natuur, het landschap, de dieren zijn onderdeel van Gods schepping en worden daarom met zoveel mogelijk respect behandeld. De mensen op de Buytenhof vormen met elkaar een zorggemeenschap. De zorg voor de cultuur en historische waarden van De Buytenhof is belangrijk.

Openingstijden De *Boerderijwinkel* is op woensdagen open van 12.00 tot 17.00 uur; op donderdag, vrijdag, zaterdag van 9.00 tot 17.00. De *Theeschenkerij* is geopend van woensdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur.

Website www.debuytenhof.nl

Start 2004

Initiatiefnemers ondernemers.

Rechtsvorm De Buytenhof is een particulier bedrijf. Een groot deel van de activiteiten is ondergebracht in een stichting. Deze Stichting De Buytenhof werd opgericht in 2005 met als doelstelling de instandhouding van het publiek toegankelijke NSW (Natuurschoonwet)-landgoed De Buytenhof en het bieden van zorg aan mensen met een verstandelijke beperking en een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Daarnaast worden er educatieve activiteiten – workshops e.d. - georganiseerd. De statuten worden aangepast om het wonen onder begeleiding op het terrein mogelijk te maken. Op termijn zullen alle zorgactiviteiten via de stichting lopen. Aldus kan de continuïteit beter geborgd worden, de meer commerciële activiteiten kunnen dan meer gescheiden worden gehouden van de zorgactiviteiten.

Betrokken instanties Er zijn nauwe contacten met de gemeente Rotterdam alsook met Eetbaar Rotterdam. Ook wordt er samengewerkt met de Rotterdamse Pameijer Stichting en ASVZ.¹

Financiën Zorgboerderij De Buytenhof draait op verkoop van producten en het aanbieden van zorg (dagbesteding). Dagbesteding wordt vergoed uit een persoonsgebonden budget (PGB, ook wel aangeduid als het persoonlijke 'rugzakje'). De huidige regelingen zijn volop in beweging. Er vindt decentralisatie plaats, van de

¹ Zie resp. www.pameijer.nl en www.asvz.nl

landelijke ABWZ naar de door de gemeenten uit te voeren WMO. Tegelijkertijd vinden bezuinigingen plaats. Zo staan de taxi-vergoedingen, verstrekt voor het ophalen en weer thuisbrengen van de cliënten, onder druk. Er wordt daarom overwogen om binnenkort op de boerderij (begeleid) wonen te gaan aanbieden.

De zorg in natura verloopt in samenwerking met de stichting Pameijer

De grond is sinds 1600 in gebruik als landbouwgrond, sinds 1895 is de grond in familiebezit.

Eigenaren zijn Ad en Marianne Visser.

Oppervlakte 18 ha.

Activiteiten De Buytenhof is een zorgboerderij met ca. 20 zorgcliënten en ruim 100 vrijwilligers. Zorgboerderij De Buytenhof is zo ingericht, dat de zorggasten leren om zelfstandig te werken.

In de Boerderijwinkel zijn eigen producten te koop, zoals appels, peren, stoofperen, biologische groenten (ook 'vergeten' soorten zoals gele wortels en pastinaken), vlees van eigen vee, maar ook huisgemaakte chutneys, jams, honing en appel- en perensap van eigen fruit. Daarnaast worden er streekproducten van andere boerderijen uit de buurt verkocht zoals boerenkaas, bakproducten van de Vlaardingse molen en verschillende cranberry-producten.

Het bedrijf kent een *Pluktuin* (bloemen) en een *Kruidentuin* (20 soorten kruiden) waar klanten mogen 'oogsten' om vervolgens af te rekenen in de boerderijwinkel.

Communicatie website, digitale nieuwsbrief, deelname Oogstmarkt Rotterdam, diverse

media. Er zijn regelmatig workshops (papier maken, schapen scheren) en andere speciale bijeenkomsten.

Toekomstpannen In verband met hervormingen van het zorgstelsel wordt overwogen om zorgcliënten ook een woning te kunnen aanbieden. Vervoersvergoedingen voor halen en brengen van cliënten staan onder druk.

Bijzonderheden In 2012 won De Buytenhof een prijs als 'meest toonaangevend bedrijf multifunctionele landbouw 2012'.²

Sociale effecten Het multifunctionele landbouwbedrijf De Buytenhof biedt ruim 20 zorgcliënten uit de regio een waardevolle dagbesteding. In diverse functies verrichten er 7 mensen betaald werk op de boerderij.

Het bedrijf draagt bij aan het ontwikkelen van een duurzaam en gezond alternatief voor het bestaande voedselsysteem. Het op de boerderij geproduceerde voedsel (groenten, fruit, vlees) wordt in de regio afgezet.

Daarnaast vinden ruim 100 vrijwilligers er voor een of meerdere dagen per week een gezonde dagbesteding.

Literatuur

Eetbaar Rotterdam e.a.

- 2010 De Buytenhof, in: Provincie Zuid-Holland, *Het voedsellandschap van de zuidvleugel*, Den Haag / Wageningen / Rotterdam (Provincie Zuid Holland WUR – J.W. van der Schans / JK Ontwerp – Eetbaar Rotterdam), pp. 14 - 15

Hassink, Jan

- 2009 *Zorgboerderijen dragen bij aan empowerment en eigen kracht van deelnemers*, Wageningen (Plant Research International, # rapport 299)

Kierkels, Tijs, Ed Asscheman, Christel Lubbers en Ton van Schie (red.)

- 2012 *Multifunctionele landbouw in Nederland. Meer dan boeren alleen*, Zutphen (Roodbont)
*** Op pp. 86 - 87 respectievelijk een interview met eigenaar Ad Visser en zorggast Sacha van Wayenburg

² Zie bijv. het digitale tijdschrift *Plattelandspost*: www.plattelandspost.nl/7468/prijzen-multifunctionele-landbouw

Tuin aan de Maas

Contactpersoon: Judith Kuipers

e-mail: info@tuinaandemaas.nl

facebook: www.facebook.com/pages/Tuin-aan-de-Maas. De facebook-groep telt 70 leden. Het bereik is naar verluidt 800 mensen.

Locatie: De Tuin aan de Maas is te vinden op de kop van de Müllerpier in Rotterdam.

Website www.tuinaandemaas.nl

Tijden: In het seizoen wordt er iedere zaterdag gewerkt, in principe van 10 tot 18 uur. Niet iedereen maakt deze uren. Er komt een wisselend aantal mensen langs voor minimaal een praatje. De indruk is dat dit aantal nu de tuin 'klaar' is terug loopt. Met enige regelmaat wordt er ook op zondag gewerkt. Daarnaast worden er kleinschalige bijeenkomsten georganiseerd. Zoals 'bewonersdagen', soms met medewerking van de Rijdende Theetuin.¹ Er is een gereedschapshuisje, toegang met een code, waardoor de drempel om 'iets te gaan doen' wat lager werd.

Start In 2007 op kleine schaal gestart. Door omstandigheden in 2009 enigszins in de versukkeling geraakt, vanaf 2010 succesvolle doorstart.

Initiatiefnemers bewoners complex De Eendracht, Müllerpier.

Betrokken instanties Het opbouwwerk bood in de beginperiode enige ondersteuning. Gemeentewerken haalde eenmalig het onkruid weg. Het NIVON Rotterdam verstrekke zaden. Voor het overige draait de tuin uitsluitend op vrijwilligers.

Rechtsvorm Tuin aan de Maas is sinds 2011 een stichting.

Het stichtingsbestuur bestaat uit 4 (tot voor kort 5) bewoners en vormt ook het dagelijkse bestuur van de tuin.

Financiën Bewoners hebben er in het begin wat eigen middelen in gestopt. Er kwamen vanaf 2010 subsidies, van Rotterdam Groen, het Bewoners Activiteiten Fonds, Deltaport, Coalitie Erbij, de Wijkalliantie, en Opzoomer Mee, bij elkaar zo'n € 6000. Later kwamen er giften van onder meer het Oranjefonds en de Rabobank. Motto: 'Wij wilden die tuin, dan hoeft de gemeente of de deelgemeente daar niet voor op te draaien'.

Oppervlakte Er is een moestuin van ruim 325 m², verder een bloementuin van 160 m², een plantentuin van 160m² en, sinds oktober 2011, een fruitboomgaard van 750 m² (men kreeg oude stammen uit de Betuwe).

¹ Zie www.de-theetuin.nl/de-rijdende-theetuin

Grond is eigendom van de gemeente. Er is een bruikleenovereenkomst met de gemeente met een opzegterm van één maand. Dat wordt 'te kort' gevonden.

Tijdelijk / permanent De Tuin aan de Maas bevindt zich op een bouwlocatie, vermoedelijk blijft deze locatie tot 2018 onbebouwd.

Bodem was al voor de start van de bouw van de woningen onderzocht en in orde bevonden. De zuurgraad wordt in de gaten gehouden (in verband met opname van zware metalen).²

Water Er is water (geen drinkwater) beschikbaar via een aansluiting van de brandweer. Het nieuwe gereedschapshuisje heeft een schuin dak. Inmiddels staat daar een regenton onder.

Doelstelling(en) / activiteiten Doelstelling is primair samen tuinieren met de burens. Gaat niet om de opbrengst maar om het proces, het samen bezig zijn. Dat is ook de reden dat men niet bang is voor vandalisme of diefstal. Bovendien mag in principe iedereen naar behoefte oogsten.

Er worden o.a. bewonersdagen georganiseerd. Ook worden er sportevenementen georganiseerd, in september 2013 bijvoorbeeld een volleybaltoernooi.

Communicatie De website biedt informatie, ook verschijnen er digitale nieuwsbrieven. Bij grotere evenementen als buurtbijeenkomsten verschijnen er ook posters in de wijk, ondermeer in de glazen mededelingenkast op de tuin. Betrokken vrijwilligers communiceren met elkaar via google-groups en facebook.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten De tuin biedt ook een veilige speelplek, een deel van de tuin is hier speciaal voor ingericht.

Doelgroep / bereik Iedereen is welkom, de doelgroep bestaat uit de bewoners van de Müllerpier. In 2011 had de tuin zo'n 50 bezoekende sympathisanten³, inmiddels zijn dat er 60.

Voedselproductie ja.

Soort teelt Klassiek (geen permacultuur). Er staat een bijenkast, stadsimker Abderrahim Bouna van Bijbouna⁴ verzorgt de bijen.

Collectief / individueel Collectief

Opbrengst in principe voor iedereen.

Toekomstplannen 'Dit jaar (2013, cb) nadrukkelijk geen plannen', meldt de website. Op termijn wil men wel een 'wilde en avontuurlijke tuin voor de kinderen' creëren. Er is wel een aanvraag bij het deelgemeentelijk BAF-fonds voor het maken van ligstoelen door bijv. Pameijer-medewerkers.

Bijzonderheden

- Tuin aan de Maas was genomineerd voor de Van der Leeuwprijs 2010.
- In 2013 verscheen Tuin aan de Maas op een van de tien postzegels die door KNHM en ARCADIS zijn uitgebracht in het kader van het 125-jarig bestaan. Zie www.postnl.nl/collectclub.
- Een eindje verderop in de wijk startte als een spin-off project *De Tuin op de Pier*.⁵
- Het devies: 'Niet wachten op de instanties, gewoon doen'.
- Initiatiefnemer Judith Kuipers formuleerde ook een 7-tal tips:

De 7 tips van Judith

- *Zorg dat iemand de kar trekt en als aanspreekpunt fungeert (bijv. via een mailadres).*
- *Organiseer een burendag, maak een plan en zorg dat iedereen iets te doen heeft (kiembakjes voor de kinderen, grote klussen voor stoere mannen).*
- *Poot planten die in alle seizoenen oogst opleveren. En denk ook aan wintergroenten, zodat er het hele jaar wat te beleven is in de tuin.*
- *Zorg dat je de buurt leert kennen en benut ieders sterke kant: de een zit graag met zijn vingers in de aarde, de ander kan goed timmeren en weer een ander heeft organisatietalent.*
- *Houd het begin zo goedkoop mogelijk en benader pas fondsen als je iets kunt laten zien. Dat overtuigt!*

⁵ Zie www.tuinopdepier.nl

² Zie bijv. LOGO 2009.

³ Haafkens 2011, p. 35.

⁴ Zie aboun8.wix.com/stadsimkerij (onder constructie).

- Maak het project vrijblijvend, zodat iedereen zich welkom voelt.
- Laat los dat je alles eerlijk wilt verdelen. Iedereen een gelijk deel van de opbrengst?
Ach: je doet het voor het plezier, dat telt.⁶

Sociale effecten *Tuin aan de Maas* is een sociaal project, *samen tuinieren* is het doel.

De sociale contacten tussen bewoners waren overigens al goed voor er met de tuin begonnen werd. De initiatiefneemster is op enig moment gewoon begonnen. Steeds meer mensen gingen meedoen. Nu de tuin min of meer 'af' is werken er minder mensen mee: alleen de echte tuinliefhebbers doen dat nu nog. De opkomst bij activiteiten – inclusief het drinken van een glas rosé in het zonnetje – is nog altijd groot. De opbrengst komt op de tweede plaats – al zou het kunnen dat anderen dan de mensen die ik sprak daar anders over denken. Verder hebben (kleine) kinderen er een mooie, veilige speelplaats.

Literatuur / bronnen

Bok, Pauline de

2010 Boertjes van binn'n, in: *Vrij Nederland*, 24.9

Duk, Wierd

2008 Lekker creatief door de crisis, in: *Elsevier*, 67: 39 (1 oktober 2011), pp. 20 - 22

Haafkens, Marieke

2011 Schoffelen met de burens, in: *Buitenleven*, 9: 3 (Tuinspecial), pp. 32 - 35

Krachtgroen

2011 *Tuin aan de Maas-dag* (folder)

www.nederlandwordtanders.nl/wordpress/wp-content/uploads/110919-FlyerKrachtgroen_TuinenadMaas.pdf

Rabo Bank

2012 Tuin aan de Maas. Zaaien en oogsten op de Müllerpier, in: *Dichterbij Rotterdam*, 2012 / 1 (Voorjaar), pp. 20 - 21

Wesselink, Karin

2012 Groente uit eigen stadstuin: Schoffelen naast de Maas, in: *Werkplaats* (Kon. Ned. Heidemaatschappij), 10: 15 (oktober, themanummer *Tijdelijk anders bestemmen*), pp. 18 - 19

⁶ Zie Haafkens 2011, p. 35.

De tuinen van Fysieke Integriteit (Rotterdam Vakmanstad / OBS Bloemhof)

Contactpersoon: Aetzel Griffioen, Henk Oosterling

Adres: OBS Bloemhof, Putsebocht 3, Rotterdam

Openingstijden: De tuinen zijn vooralsnog uitsluitend toegankelijk voor leerlingen van OBS Bloemhof en hun begeleiders.

Website: www.vakmanstad.nl, zie ook www.henkoosterling.nl

Locaties: Er zijn 5 tuinen die in dit project een rol spelen. De grootste is de *productie / energietuin* bij het Restaurant in het zogenaamde Stek-gebouw aan de Putselaan 178; de *kruidentuin* ligt aan de Stokroosstraat, nabij het Ericaplein; de *biotopentuin* ligt bij de gymzaal aan de Heidestraat 9. Verder zijn er twee *kleutertuinen* bij beide vestigingen van de school aan de Putsebocht en de Oleanderstraat 117. Daarnaast vinden er ook lessen plaats op Educatieve Tuin De Enk.

Historisch overzicht Aan het project Fysieke Integriteit van Rotterdam Vakmanstad (RVS) ligt een integrale visie op de ontwikkeling van de stad Rotterdam ten grondslag, ontwikkeld en in 2004 gepubliceerd door filosoof Henk Oosterling en architect Dennis Kaspori. Leidend idee hierin is de vaststelling dat in de overgang van werkstad naar cultuurstad die Rotterdam doormaakte het vakmanschap uit beeld verdwenen is. Daar wil RVS wat aan doen. Van belang is ook het besef dat de Rotterdamse bevolking zich, in tegenstelling tot zo ongeveer de hele rest van Europa, verjongt.¹

AIR (Architectuur Instituut Rotterdam) biedt RVS in 2006 een eerste werkbudget waarmee een aantal ideeën getoetst kan worden. Het Pact op Zuid (PoZ) – een samenwerkingsverband van onder meer de gemeente Rotterdam en een aantal woningcorporaties met bezit op Zuid – toont interesse. Die interesse materialiseert: de Rotterdamse wethouder Schrijer komt met een startkapitaal van € 70.000. Met dit geld wordt onder meer verder onderzoek gedaan.² Rotterdam Vakmanstad begint vorm te krijgen.

In 2008 wordt RVS door het PoZ de kans geboden om gedurende drie jaar het ontwikkelde project Fysieke Integriteit uit te voeren op de Bloemhofschool. PoZ went daartoe reguliere budgetten aan: de dienst JOS (Jeugd, Onderwijs en Samenleving)

¹ Vgl. Oosterling 2004 en Bronsveld 2012.

² Oosterling, Kaspori en Lengkeek (red.) 2008.

financiert het zogenaamde Verlengde Dag Arrangement van OBS Bloemhof en daarmee de personele en materiële kosten van het project. S&R (Sport en Recreatie) levert een projectmedewerker en een 'tuinmeester'³ (afkomstig van de gemeentelijke educatieve tuin De Enk). De organisatie, coördinatie, registratie en de ruim drie jaar durende monitoring door het Utrechtse Verwey-Jonker Instituut komen voor rekening van PoZ, in casu dS+V (Stedebouw en Volkshuisvesting).

De deelgemeente Feijenoord betaalt mee aan de aanleg van de tuinen, woningcorporatie Vestia draagt bij aan de onderhoudskosten. Vestia financiert ook de keuken in het Stek-gebouw.

Initiatiefnemers zijn de directeur van OBS Bloemhof Wim Pak en universitair hoofddocent filosofie (Erasmus Universiteit Rotterdam) dr. Henk Oosterling.

Betrokken instanties De lijst met betrokken instanties, zowel publiek als privaat, is lang. Van belang is onder meer het Pact op Zuid, daar kwam in 2011 het Nationaal Programma Kwaliteitssprong op Zuid voor in de plaats. Ook het Utrechtse Verwey-Jonker Instituut is belangrijk: medewerkers van dit instituut volgden het project drie jaar lang op de voet.⁴ Op de website van RVS is een lijst met alle instanties waarmee werd of wordt samengewerkt te vinden. Zie ook hieronder onder het kopje financiën.

Rechtsvorm De tuinen zijn onderdeel van de school.

Financiën Van belang voor de toekomst van zowel Vakmanstad als het project Fysieke Integriteit is de garantstelling 2012 – 2015 door het fonds van de Stichting De Nieuwe Bergen.

In deze financiering zijn naast Fysieke Integriteit ook nieuwe – meer buurtgerichte – trajecten opgenomen zoals het Vakhuis, de Brede Vakantieschool, de Weekendschool en de Vakwerf.

Er is nog geen **bodemonderzoek** uitgevoerd.

Er wordt **hemelwater** opgevangen in regentonnen.

Oppervlaktes Productie- en energietuin bij de keuken in het Stekgebouw: ca. 415 m², kruidentuin Stokroosstraat: ca. 190 m², educatieve biotopentuin Heidestraat: ca. 300 m², kleutertuin Putsebocht 260m² en kleutertuin Oleanderstraat 60m².

Op de productie-tuin bij de keuken van het Stek-gebouw is water beschikbaar.

Doelstelling(en) / activiteiten *Fysieke Integriteit* behelst een meerjarige, integrale eco-sociale ontwikkelingsstrategie toegesneden op de grootstedelijke regio Rotterdam om vakmanschap te stimuleren. RVS werkt vanuit de wijken aan de versterking van de

sociaal-culturele infrastructuur, de verbetering van de kwaliteit van de publieke ruimte, de verbreding van economisch draagvlak en de verdieping van ecologisch bewustzijn bij bewoners, burgers, beleidsmakers en bestuurders. RVS staat een integrale aanpak voor, waarin economische, educatieve, sociale en culturele trajecten aan elkaar worden geknoopt in netwerken. Het overkoepelende doel is het versterken en vergroten van de ontplooiingskansen en talenten van Rotterdammers, waarbij de nadruk ligt op jongeren. Vakmanschap of skills staan centraal.

Het project Fysieke Integriteit kent 4, onderling dus nauw samenhangende lijnen, te weten (1) een judolijn, waarin jongeren actief op school een vechtkunst leren; (2) een kooklijn, waarin leerlingen, ondersteund door stagiaires en ouders een schoolkeuken en op den duur een wijkrestaurant runnen; (3) een ecolijn, waarin het voedseltraject van de grond tot de mond inzichtelijk wordt gemaakt en, binnen het lesprogramma, actief wordt gevolgd en (4) ecosofielessen waarin de ecologische principes vanuit een filosofische achtergrond in hun onderlinge verband in het lesprogramma worden ingebed.

De tuinen en het restaurant hebben hierin een duidelijke functie.

In het restaurant leren de kinderen samen eten, en nieuwe smaken kennen⁵ en leren ze dat groente niet uit de fabriek maar uit de grond komt.

De kinderen krijgen tuinlessen, zowel in de wijktuinen als op de educatieve gemeentelijke tuin De Enk.⁶ Op de Enk wordt uiteraard ook voedsel verbouwd. Vooral de link met de keuken ('van grond tot mond') is van belang. De lessen op de eigen tuinen zijn breder en werden gegeven door Bert Dusseljee, een oud-medewerker van NME (Natuur en Milieu-Educatie, gemeente Rotterdam) en nu door docent Thijs Schipper.

Uiteraard is er nadrukkelijk samenhang met andere onderdelen van het project. Judo heeft ook met het lichaam te maken. Reflectie en respect – voor de ander en voor het eigen lichaam – zijn bovendien thema's die onder meer in de filosofielessen aan de orde komen.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten De keuken en het restaurant worden ook gebruikt als restaurant voor belangstellenden. In 2010 werden zogenaamde benefiet-diners georganiseerd. Daarvoor werd € 1500 voor een tafel van 4 tot 6 personen in rekening gebracht. Met de opbrengst konden de schoolmaaltijden voor 2011 gefinancierd worden.⁷

³ Een interview met Gerrit Roukens (over onkruid) is te vinden in Peters et al. 2013, pp. 20 - 25.

⁴ Zie Boonstra et al. 2009, 2011, 2012 en 2012a.

⁵ Zie over de effectiviteit van smaaklessen bijv. Battjes-Fries et al. 2013; vgl. Tromp 2009 en Van Eykelen 2012.

⁶ Zie het blog van De Enk: enktuin.blogspot.nl

⁷ Zie de folder DenkDiners, www.vakmanstad.nl

Doelgroep / bereik Fysieke Integriteit is primair gericht op het verbeteren van de eco-sociale skills van leerlingen van OBS Bloemhof.

Voedselproductie Op twee tuinen wordt voedsel verbouwd, in de tuin bij het Stek-gebouw en in de tuin aan de Stokroosstraat.

Soort teelt In het begin werden er in de tuin aan de Stokroosstraat volgens de klassieke methode onder meer aardappelen, tomaten en zonnebloemen verbouwd. Na de oogst was er dan sprake van kale grond met onkruid. Dat zag er niet mooi uit. Daarom is gekozen voor permacultuur, ook bij het ontwerpen van de keukentuin.

Collectief / individueel De tuinen worden beheerd door leerlingen onder begeleiding van professionals.

Opbrengst De oogst wordt gebruikt in de keuken van het schoolrestaurant. Vier dagen per week eten hier zo'n 330 leerlingen. De gewassen die verbouwd worden op de tuinen worden vooral educatief ingezet: zaaien, planten, verzorgen en oogsten. Dat kan een enkele aubergine zijn die tijdens een kookles op de zelfgemaakte pizza gaat. Verder gaat het vooral om kruiden en kleinfruit (o.a. bessen en frambozen). Er wordt verder, per bakfiets, met een paar kinderen, ook boodschappen gedaan op de markt en/of bij supermarkten in de buurt.

Toekomstplannen Rotterdam Vakmanstad is gestart op het schaalniveau van de school. Inmiddels is RVS in de wijk Bloemhof en elders op Zuid begonnen met een opschaling van de activiteiten naar netwerken op het niveau van buurt en stad. In het RVS-project

ECO3 wordt ontwikkelingsonderzoek verricht naar de potenties van een ecosociale architectuur. Er verschenen tot dusverre twee rapporten.

Hoewel de sociale en cognitieve vaardigheden van de kinderen significant zijn toegenomen blijft de lichamelijke ontwikkeling nog achter. Kinderen worden niet fitter of minder dik door *Fysieke Integriteit* in zijn eerste opzet. Met deze ervaring wordt in Bloemhof nu extra ingezet op het vergroten van ouderparticipatie. Langs deze weg hoopt Vakmanstad het probleem van de te zware kinderen uiteindelijk te kunnen tackelen. Voorts wordt op de productietuin binnenkort begonnen met de bouw van een kas.

Sociale effecten De projecten van RVS hebben vooral een educatieve doelstelling. Daarmee zijn uiteraard de latere belangen van de leerlingen gediend. Tegelijkertijd zijn velen in de stad zich door de inspanningen van Oosterlings RVS bewust geworden van het belang van vakmanschap. De organisatie brengt met zich mee dat een grote groep mensen samenwerkt: stagiaires van alle onderwijssoorten, vrijwilligers, moeders, professionals. Het belang daarvan in een wijk als Bloemhof is groot, vooral omdat allerlei mensen niet op hun tekorten maar op hun potenties worden aangesproken. De tuinen zijn geen buurttuinen⁸, dat is op termijn, voor zover haalbaar en in te passen in het beheer, wel de bedoeling.⁹ Overigens zijn er projecten van RVS die nadrukkelijker wel op wijk en buurt gericht zijn.¹⁰

Gezondheid is een nadrukkelijke doelstelling. Ook op dit vlak zijn er successen geboekt al blijkt het overgewicht van de leerlingen hardnekkiger dan verwacht. Via een verhoogde inzet op de betrokkenheid van de ouders hoopt men dit probleem uiteindelijk toch te kunnen tackelen.

⁸ Vgl. de kritiek van Van der Zwaard 2011. Vgl. Oosterling 2013, p. 169, waar nadrukkelijk wel sprake is van buurttuinen.

⁹ Vgl. Machielse 2012.

¹⁰ Zie bijv. Oosterling 2013, pp. 242 – 310.

Literatuur

Baarle, Xandra van

- 2007 Moestuïen als oase in de stad, in: *Via Vestia*, 2007/3 (herfst, thamanummer *Opgroeien in het groen*), pp. 28 - 29

Battjes-Fries, M.C.E., E.J.I. van Dongen en A. Haveman-Nies

- 2013 *Evaluatie van smaaklessen. Heeft Smaaklessen effect op determinanten van gezond en bewust eetgedrag?*, Wageningen UR (Leerstoelgroep Humane Voeding)

Boonstra, Nanne, Harrie Jonkman en Huub Braam

- 2009 *Oefenen in Vakmanschap. Rotterdam Zuid: effecten van het onderwijsprogramma Vakmanschap & Fysieke Integriteit*, Utrecht (Verweij Jonker Instituut)

Boonstra, Nanne, Harrie Jonkman en Huub Braam

- 2011 *Gezond en bevlogen onderwijs. Effecten van het innovatieve onderwijsprogramma Vakmanstad / Fysieke Integriteit in Rotterdam*, Utrecht (Verweij Jonker Instituut), januari

Boonstra, Nanne, Harrie Jonkman en Huub Braam

- 2012 *Innovatief onderwijs met Vakmanstad in Rotterdam. Onderzoek naar Fysieke Integriteit op OBS Bloemhof in deelgemeente Feyenoord*, Utrecht (Verweij Jonker Instituut), februari

Boonstra, Nanne, Harrie Jonkman en Huub Braam

- 2012a *Een nieuw perspectief voor Bloemhof. Opbrengsten van drie jaar Vakmanstad / Fysieke Integriteit*, in: Oosterling en Griffioen (red.) 2013, pp. 29 - 39

Bussink, Michiel

- 2012 'Niet chillen maar eco-sociaal skills' (interview met Henk Oosterling) in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 66:4 (oktober), pp. 4 - 7

Dusseljee, Bert

- 2012 Lessen in integrale duurzaamheid. Van natuur- en milieu educatie naar fysieke integriteit, in: Oosterling en Griffioen (red.), *Wat heet lichamelijke opvoeding. Ecosociale educatie in de Brede School*, Heijningen (Jap Sam) 2012, pp. 115 – 129

Eykelen, Carolien van

- 2009 Rotterdamse school leert kinderen proeven, in: *Slow Food Mazine*, 4, pp. 40 - 43

Faber, Bernhard

- 2008 Henk Oosterling over SkillCity, in: *Rm*, nr. 9 (augustus), p. 38

Horlings, Janneke

- 2010 Socrates begon ook op straat (interview met Henk Oosterling), in: *Trouw*, 26 november

Jong, Barbara de

- 2012 Leerlingen nog steeds te dik, in: *AD / Rotterdams Dagblad*, katern Rotterdam, p.1

Kennisbank

- 2010? *Fysieke Integriteit* kennisbank.platform31.nl/pages/23905/Projecten/Vakmanstad-Rotterdam.html

Machielse, Kees

- 2012 *De potentie van een verbrede brede school. Fysieke Integriteit als transitie-model*, in: Oosterling en Griffioen (red.) 2012, pp. 201 - 211

Oosterling, Henk

- 2004 Kleurloos Rotterdam 2025? Werk in uitvoering (Rotterdamlezing 2004. 12 mei)

Oosterling, Henk

- 2009 *Woorden als daden. Rotterdam Vakmanstad / Skillcity 2007-2009*, Heijningen (Jap Sam, 2e druk, januari 2010)

Oosterling, Henk

- 2009a *Woorden als daden. De samenvatting*, Rotterdam (Programmabureau Pact op Zuid)

Oosterling, Henk

- 2013 *Doen denken. Rotterdam Vakmanstad / Skillcity*, 2009-2012, Heijningen (Jap Sam)

Oosterling, Henk

- 2013a *De tweede verlichting: verlichten, verheffen, of vervlechten? Het nut van het Nut in de 21ste eeuwse netwerksamenleving*, Rotterdam (Dept. Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen), Voordracht XII

Oosterling, Henk

- 2013b Goede werken verrichten, hoe doe je dat ook al weer?, in: *Waardenwerk (Journal of Humanistic Studies)*, 52 (april), pp. 25 - 39 (voorheen *Tijdschrift voor Humanistiek*)

Oosterling, Henk, en Aetzel Griffioen (red.)

- 2012 *Wat heet lichamelijke opvoeding? Ecosociale educatie op de Brede School*, Heijningen (Jap Sam)

Oosterling, H, D. Kaspori en A. Lengkeek (red.)

- 2008 *Rotterdam Vakmanstad. Publiek onderzoek 2006-2008*, Rotterdam (AIR Foundation) www.henkoosterling.nl/pdfs/VM_public_binnenwerk2.pdf

Peters, Suze, Lotte Stekelenburg en Caroline Zeevat

- 2013 *Onkruidboek, voor onkruidminnaars en onkruidhaters*, Rotterdam (Trichis)

Tromp, Hilde

- 2009 'Zwicht niet voor de kindersmaak', in: *EVA*, 2009 / 6, pp. 51 - 53

Zwaard, Joke van der

- 2012 *De uitstraling van een brede school. De betekenis van een verbrede en verbeterde Bloemhofschool voor Bloemhof*, in: Oosterling en Griffioen (red.) 2012, pp. 185 - 199

Stadslandbouw Schiebroek Zuid

Contactpersoon Caroline Zeevat (projectleider), Iris Aalbers (consulent leefbaarheid Vestia-Noord).

Contactgegevens zie weblog hieronder.

Locatie Schiebroek Zuid, diverse locaties in de omgeving van de Krabbestraat / Asserweg / Donkersingel

Tijden Geen vaste tijden.

Website (weblog) stadslandbouwschiebroek.blogspot.nl/

Start Vestia liet Bureau *except* een studie verrichten naar de mogelijkheden van een duurzame ontwikkeling van de wijk. Dat werd het *Visieboek Mooi & Duurzaam Schiebroek Zuid*.¹ Bewoners bleken zelf graag moestuinen te beginnen tussen de flats. Er werd een projectleider aangesteld en in april 2011 werd een begin gemaakt met de aanleg van een vooralsnog beperkt aantal tuintjes.

Initiatiefnemer Vestia

Betrokken instanties Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek

Rechtsvorm Het project valt formeel onder woningcorporatie Vestia-Noord.

Financiën Vestia stelde manager en een werkbudget beschikbaar. In 2011 was dat ca. € 60.000, in 2012 € 85.000 en in 2013 is dat € 50.000. De situatie na 2013 is, in verband met financiële problemen bij Vestia, onzeker.

De tuinen kunnen zich inmiddels financieel zelf bedruipen. De opbrengst uit catering en op oogstmarkten is voldoende voor beheer en onderhoud.

Grond Recent werd de grond, eigendom van de gemeente, aangekocht door Vestia. Het project is opgezet voor onbepaalde tijd.

Collectief / individueel Combinatie. Er is een twintigtal individuele tuintjes. De wat grotere productietuin wordt door een aantal bewoners samen onderhouden.

Oppervlakte Er zijn ruim 25 tuinen met diverse afmetingen. Het totale oppervlak bedraagt ca. 2000 m². Bij een seniorenflat staat een kas met verhoogde plantentafels. Ook is er een grote kweekkas met bloemenpluktuin.

Bodem is geschikt bevonden voor het telen van voedsel.

Water Via de kelderboxen is er toegang tot water.

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten Doel was het verbeteren van de kwaliteit van de openbare ruimte.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten In de loop van de tijd ontstonden allerlei nieuwe ideeën en doelstellingen. Zie sociale effecten.

Methodiek Bewoners moeten het zelf doen. Zij hebben het initiatief. De begeleider helpt en begeleidt. Alle deelnemers krijgen het boekje *Groente uit eigen tuin* van Carol Klein met tips. Ook worden er 'stencils' uitgereikt met zaaiijsten, informatie over combiteelt etc.

Doelgroep / bereik Er zijn alles bij elkaar zo'n 75 mensen uit de wijk actief in en rond de tuinen, onder wie 15 kinderen.

Communicatie Bewoners werden voor aanvang van het project per brief geïnformeerd over de mogelijkheid een tuin te beginnen.

De tuinierende bewoners overleggen onderling tijdens de werkzaamheden.

Projectleider Caroline Zeevat is twee dagen per week voor het project beschikbaar.

Productie van voornamelijk groenten.

Soort teelt Geen permacultuur, wel elementen daaruit zoals gecombineerde teelt.

Collectief / individueel Er is gekozen voor individuele tuinen. Het project collectief opzetten werd bij aanvang – met het oog op mogelijke conflicten – niet aangedurfd. Inmiddels is er een collectief bewerkte tuin ontstaan.

Opbrengst Tuiniers nemen de opbrengst van hun eigen tuin. Een deel wordt onder meer verwerkt in pastetjes, vermarkt, bijvoorbeeld op de maandelijkse Rotterdamse Oogstmarkt. Sinds januari worden de producten ook gebruikt door de keuken van Hotspot Hutspot Skibroek (zie de projectbeschrijving hieronder).

Toekomstplannen De wens van een buurtrestaurant is gerealiseerd. Sinds januari 2013

¹ Zie *except* 2010; www-versie: media.except.nl/media/uploaded_files/asset_files/Vision_Book_2011-01-10_web.pdf

wordt hiertoe samengewerkt met Hotspot Hutspot Skibroek (zie projectbeschrijving hieronder). Ook wordt samengewerkt met het re-integratie project *Femme Fabrique*, een initiatief van *Talentfabriek 010*. Femme Fabrique maakt gebruik van de ruimte van Hotspot Hutspot.

Bijzonderheden Tijdens een eerste bezoek aan dit project sprak ik toevallig een glazenwasser: 'Ik kom hier met veel plezier. Vroeger was het hier een puinhoop. Nu ziet het er allemaal schitterend uit. Ik kom hier graag'.

Sociale effecten Schiebroek Zuid is opgezet met het primaire doel de kwaliteit van de buitenruimte te verbeteren. Door de unieke combinatie van een welwillende woningcorporatie, de bevlogen projectleider Caroline Zeevat en een groep enthousiaste bewoners zijn de effecten veel groter. Deelnemers zeggen zich gezonder te voelen. Er vinden allerlei activiteiten plaats. Ook staat een aantal vrouwen elke maand op de Rotterdamse Oogstmarkt met zelf verbouwde en verwerkte producten. Er wordt samengewerkt met o.a. Hotspot Hutspot. Een droom blijft een buurtrestaurant waar de vrouwen gaan koken.

Een aantal vrouwen geeft aan zich beter en gezonder te voelen door het vertoeven in de buitenlucht en het werken in de tuin. Zij zetten een aantal stappen op de participatieladder.

Literatuur / bronnen

Aalbers, Iris

- 2012 Evalueren: oogsten wat gezaaid is. 2e evaluatie. Stadslandbouwproject in *Schiebroek Zuid* (d.d. 19.7.2012 (niet gepubliceerde evaluatie door Coördinator Leefbaarheid Vestia Noord)

Bok, Peter den

- 2013 Moestuinen in Schiebroek Zuid, in *Groen*, 69: 4 (april, *Themanummer Stadslandbouw in Rotterdam*), pp. 38 - 39

Except

- 2010 *Mooi & Duurzaam Schiebroek-Zuid. Visieboek*, Rotterdam (Buro except, in opdracht van Estrade Projectontwikkeling & Vestia Rotterdam-Noord)
media.except.nl/media/uploaded_files/asset_files/Vision_Book_2011-01-10_web.pdf

Klein, Carol

- 2011 *Groente uit eigen tuin*, Utrecht (Kosmos)

Maandag, Ben

- 2013 Het interview (interview met Caroline Zeevat), in: *Meent*, 2013/1, pp. 26 - 30

Hotspot Hutspot Skibroek

Contactpersoon Bob Richters. Projectleider

Bob Richters is tevens eigenaar/directeur van gewoonbob, een caterings- en evenementen-organisatiebedrijf.

Contactgegevens (reserveren) 06-45602255,
mara@hotspothutspot.nl

Zie voor contactgegevens Bob Richters

flavors.me/gewoonbob

Locatie Asserweg 461, Rotterdam

Rechtsvorm Hotspot Hutspot is sinds augustus 2013 een stichting.

Tijden Iedere donderdag en vrijdag kan in

Restaurant Skibroek iedereen vanaf 10 jaar die zin heeft meekoken van 15:30 tot 19:30 uur. Gasten kunnen binnenlopen tussen 17:30 en 19:30 uur. Hotspot Hutspot was ook een paar weken op zaterdag open, er werd toen gekookt met vrouwen uit de buurt, veelal deelnemers aan het Stadslandbouwproject Schiebroek Zuid.

Website / blog hotspothutspot.tumblr.com/skibroek

Start Hutspot Hutspot had zich in Rotterdam Lombardijen op Zuid bewezen als succesvol buurtkookproject. Toen de vrijwilligers op het stadslandbouwproject in Schiebroek Zuid na een aantal succesvolle cateringsopdrachten serieus gingen nadenken over de mogelijkheden van een buurtrestaurant, legde projectleider Caroline Zeevat contact met Bob Richters. In januari 2013 ging Hotspot Hutspot Skibroek open.

Initiatiefnemers Caroline Zeevat en Bob Richters

Betrokken instanties O.a. woningcorporaties Vestia en Havensteder.

Financiën 'Hotspot Hutspot Skibroek is mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van Havensteder en Vestia Rotterdam Noord', zo meldt de Vestia-website. Financiering is vooralsnog niet duurzaam geregeld.

Eigenaar Hotspot Hutspot is gehuisvest in een door woningcorporatie Vestia gratis ter beschikking gesteld winkelpand.

Oppervlakte Hotspot Hutspot produceert zelf op kleine schaal groenten, kruiden en fruit in houten kweekbakken - de 'tuintjes' – die voor de deur op straat staan.

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten Hotspot Hutspot Skibroek is een informele eetplek voor en door bewoners. Het restaurant wordt vrijwel volledig gedraaid door kinderen uit de buurt onder professionele leiding. Kinderen koken de maaltijden en bedienen

de gasten. Er wordt een driegangenmenu geserveerd voor € 7,-. Hotspot Hutspot is onderdeel van de vereniging Skibroek aan de Asserweg 461. Hotspot Hutspot levert daarin nadrukkelijk een wijkgerichte bijdrage. Daarnaast levert Hotspot Hutspot in samenwerking met Radar¹ een belangrijke bijdrage aan de re-integratie van jongeren, in Schiebroek gaat het momenteel om 3 à 4 jongeren. Ook werken er ca. 10 vrijwilligers die gemiddeld eens per maand een avond meekoken.

Er worden producten gebruikt uit de nabijgelegen tuinen van het Stadslandbouwproject Schiebroek Zuid. Overige producten zoals vlees en vis worden lokaal ingekocht. Er wordt zo biologisch mogelijk ingekocht.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten 'Kinderen voelen zich veilig en trots'.

Doelgroep / bereik Er komen maximaal 7 jongens of meiden (helpen) koken en bedienen.

Communicatie Werving van de kinderen geschiedt zo nodig op scholen in de wijk. Er is ook een website.

Productie van groente en kruiden op kleine schaal.

Soort teelt in kweekbakken op straat. Kinderen helpen mee met verzorgen van de gewassen en bij het oogsten.

Toekomstplannen Er zijn plannen voor twee nieuwe locaties van Hotspot Hutspot op Heijplaat en in Crooswijk.

Bijzonderheden Hotspot Hutspot won de Aardig Onderweg Award van de RET.

In juni 2013 is men ook begonnen met muzieksessies op de woensdagmiddag. Er is veel 'gedoe' met instanties, van arbeidsinspectie tot stadswachten, niets blijft Hotspot Hutspot bespaard zo lijkt het. Is er geen sprake van kinderarbeid? Bezwijkt de riolering niet onder het gewicht van kweekbakken op straat?

Sociale effecten Het belangrijkste effect is het educatieve. Voor de wijk levert Hotspot Hutspot Skibroek een mooi en goedkoop buurtrestaurant op, jeugd die van de straat is, jongeren die een tweede kans krijgen en buurtbewoners die er vrijwilligerswerk doen.

Culinaire recensie

IENS

score 1 juni 2013: eten 8.5, service 8.7 en decor 8.1

www.iens.nl/restaurant/rotterdam

¹ Zie www.radar-groep.nl/re_integratie

Gandhituin

Contactpersoon: Rutger Henneman

e-mail: rjhenneman@yahoo.nl

Locatie De Gandhituin bevindt zich op het meest oostelijke deel van het voormalige nutstuinencomplex *Hof van Noord* aan de Gordelweg, vlak bij het voormalige NS-Hofpleinlijntje. Het toegangshek bevindt zich onder een van de zogenaamde hofbogen.

Tijden In het seizoen wordt er collectief getuinierd op dinsdag 10.00 – 13.00 uur en op zondagmiddag van 13.00 – 17.00 uur. Op zondagen wordt er, om de week, een tuinmaaltijd georganiseerd.

Website www.gandhituin.nl

Motto 'De aarde biedt genoeg voor ieders behoefte, niet voor ieders hebzucht' (Gandhi)

Start in mei 2011.¹

Initiatiefnemer Rutger Henneman, buurtbewoner en activist.

Betrokken instanties Er wordt nauw samengewerkt met Transition Town Rotterdam. Ook wordt er samengewerkt met de Bewonersorganisatie in het Liskwartier. De tuin onderhoudt nauwe contacten met de vredesbeweging *Pais*.² Er is een zusteruin, *Huertos por la Paz* in Ocotpec, Morelos (Mexico).³

In 2012 werd er een samenwerking opgestart met bakkerij *De Ondergrondse*. De idee daarbij is om ambachtelijke kennis te verspreiden.

Tot slot is er (eindige) financiële steun van deelgemeenten Centrum en Noord.

Rechtsvorm De Gandhituin is een informele organisatie die ondersteund wordt door Stichting de Vredestuin.

Financiën De gemeente stelt de grond vooralsnog gratis ter beschikking. Vanaf 2014 moet er waarschijnlijk wel huur betaald gaan worden. Door de opening van een Educatief Centrum is het waarschijnlijk mogelijk om door het geven van cursussen en workshops voldoende inkomsten te genereren.

De gemeente leverde een aantal vaste planten. Het Rotterdams Milieu Centrum subsidieert de PR.

Er werd meegedongen naar Groen Dichterbij-fondsen voor het realiseren van een uitbreiding. Er werd een nominatie binnengesleept maar men viel niet in de prijzen.⁴

¹ Zie www.intransitie.eu/rotterdam/blog/2011/05/04/ontwikkeling-tuin-gordelweg-gandhituin-de-overvloed

² Zie vredesbeweging.nl/archief/2012/samenwerking.php

³ Zie hierover www.gandhituin.nl/mappen/

⁴ Zie Gandhituin z.j.

Grond De Gandhituin ligt op het terrein van voormalige gemeentelijke nutstuinen (waaronder schooltuinen) die wegens bezuinigingen in 2009 werden gesloten. De tuin lijkt permanent en zal ook voorlopig kunnen blijven. De huur van € 2000 per jaar zou in de toekomst een probleem kunnen worden.

Oppervlakte Er wordt geteeld op ca. 1000 m² grond. Daarnaast is er ca 1500 m² 'eetbare bosrand'.

Bodem Men is er bij de start van uitgegaan dat de grond op een voormalige gemeentetuin in orde is.

Teelt permacultuur.

Water Er is op de tuin leidingwater beschikbaar. De Gandhituin wil graag een meer duurzame oplossing. Via een onlangs (zomer 2013) geïnstalleerde pomp wordt water uit het kanaal gehaald. Er zijn ook plannen om regenwater op te gaan vangen.

Doelstelling(en) / activiteiten Uitgangspunt van de tuin is de opvatting dat een insluitende, duurzame en geweldloze economie, waarin geproduceerd wordt voor behoeften en voor hen die het meest behoefte hebben (armen en onderdrukten), de wereld overvloed zal bieden.

Op de Gandhituin wil men op een praktische manier laten zien dat zo'n wereld mogelijk is: door zij aan zij met de handen in de aarde te werken, te oogsten, te praten, te eten, te leren, te leven en te vieren.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten De Gandhituin wil uitgroeien tot een leefcentrum. Er wordt daarom veel tijd besteed aan mogelijkheden om elkaar te ontmoeten. Zo wordt er veel koffie en thee gedronken tijdens tuinwerkdagen.

De vegetarische (op verzoek veganistische) tuinmaaltijden waarbij iedereen kan aanschuiven zijn succesvol.

Er is inmiddels een hele diverse, bloeiende en open gemeenschap van mensen rond de tuin ontstaan. Ook vinden er vele activiteiten plaats die een nog grotere groep aan de tuin bindt, zoals de nieuwste ontwikkeling: een kleinschalig maar regelmatig marktje. Sinds kort is er op de tuin ook een Educatief Centrum waar wekelijks lezingen gehouden worden. Deze lezingen passen in de filosofie van de Gandhituin en hebben daarnaast als voordeel dat er ook 's winters, wanneer de activiteiten zo goed als stil liggen, bijeenkomsten op de tuin plaats vinden. Verder zijn er meer educatieve activiteiten: cursussen over onder meer de Rotterdamse Oerbacterie⁵, de Permacultuur Tuinentoer en een Paddenstoelen Excursie.

Incidenteel wordt er voedsel geleverd aan een nabij gelegen distributiepunt van de Voedselbank in De Samaritaan (een kerk in de buurt).

Zie ook de uitgebreide visietekst.⁶

Desgevraagd noemde initiatiefnemer Henneman drie maatschappelijke doelstellingen: armoedebestrijding, het stimuleren van een geweldloze economie en het bevorderen van een cultuur van vrede.

Methodiek Door met elkaar praktisch werk te verrichten hoopt men een kritische gemeenschap te vormen die bewijst dat het anders kan.

Doelgroep / bereik Men richt zich op alle wijkbewoners.

Er is een bestuur van 4 mensen dat in principe de tuin bestuurt. Er is een harde kern van 10 vrijwilligers die er op tuinwerkdagen vrijwel altijd is. Inmiddels is die groep bijna verdubbeld. Dan is er een groep van 30 mensen die zo af en toe komen. Op de tuinmaaltijden op zondagmiddag komen, afhankelijk van het weer, soms wel 50 mensen af, afkomstig uit de vele etnische groepen die de wijk telt.

Communicatie Er verschijnt een paar maal per jaar een digitale nieuwsbrief. De nieuwsbrief bereikt ca. 150 mensen. Op de website staat een archief met de tot dusverre (mei 2013) 6 verschenen nummers. De wijkkrant *Bolwerk & Buurtkrant Bergpolder*⁷ bericht ook over de Gandhituin.

Voedselproductie Men produceert voedsel zoals aardappelen, bonen en tomaten.

In het voedselbos wil men onder meer een aantal soorten noten gaan telen.

In 2012 kwam er een bijenhotel. Er zijn 4 bijenvolken.

⁵ Zie hierover *Het Grote BoeroeBoek* van Boeroe's Piet en Frodo, zie: Boeroe's z.j.

⁶ Zie www.gandhituin.nl/mappen

⁷ Zie voor het digitale archief: www.bergpolder-liskwartier.nl

Soort teelt permacultuur.

Collectief / individueel collectief.

Opbrengst Vrijwilligers nemen naar behoefte. Er wordt op de tuin ook uit de tuin gekookt. Iedereen is dan welkom. Bij een grote overvloed wordt er ook geleverd aan een nabij gelegen verdeelpunt van de Voedselbank. 'Mensen zijn veel te bescheiden: we hebben soms moeite om van onze oogst af te komen', aldus een betrokkene.

Toekomstplannen Er zijn plannen voor een doorstart van de geruimde NAS-tuin⁸ aan het Couwenburg als tweede Vredestuin. De plannen zijn nauw verbonden met de Luchtsingel, het winnende Stadsinitiatief 2012 van architectenbureau ZUS. De te realiseren tuin wordt ca. 1200 m. Een mogelijke samenwerking met Stichting Pluspunt – een werkactiveringscentrum voor dak- en thuisloze mensen – en Stichting MEE – die de belangen van gehandicapten behartigt – wordt momenteel onderzocht. Op termijn moet er waarschijnlijk huur voor de grond, ca. € 2000 per jaar, betaald gaan worden. Daar is nog geen oplossing voor.

Sociale effecten Er wordt verondersteld dat het werk op de tuin kan bijdragen aan het opdoen van arbeidsmarktrelevante ervaring. Ook kon via een stagemakelaar onlangs een stageplek worden aangeboden: een student is bezig met het maken van een nieuwe en verbeterde website.

Betrokkenen vermoeden dat de bijdrage aan de wijk moeilijk overschat kan worden. Er vinden veel interculturele contacten plaats: 'op zoveel andere plekken gebeurt dat niet of nauwelijks'. 'Samen eten' wordt daarbij het absolute hoogtepunt genoemd. Er wordt op de tuin en in de stichting nadrukkelijk *geen* betaald werk verricht.

Literatuur

Gandhituin

z.j. *Tuinieren voor Vrede op de Gandhituin. Projectplan voor Uitbreiding Groen Dichterbij* (niet gepubliceerd projectvoorstel)

Henneman, Rutger, en Alastair McIntosh

2009 The political theology of modern Scottish land reform, in: *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture*, 3: 3, pp. 340 - 375
www.alastairmcintosh.com/articles/2009-jsrnc-land-theology.pdf

Nieuwsbrief Gandhituin

verschijnt vanaf 2011, digitaal beschikbaar via
www.gandhituin.nl/mappen/nieuws/nieuws.html

De Tussentuin

Contactpersoon: Joke van der Zwaard

Locatie: Gaffelstraat 70-88

Tijden in overleg.

Website: www.tussentuin.nl

Gestart in juni 2010.

Initiatiefnemer 'In februari 2010 stuurde de woningcorporatie een briefje naar zo'n honderd adressen: we gaan in de Gaffelstraat negen huizen slopen en niet onmiddellijk nieuwbouw plegen. Wat zullen we in de tussentijd met dat sloofterrein doen?'¹ Een clubje van 3 bewoners reageerde met het voorstel om een tuin te beginnen. Al snel was er een harde kern van 6 buurtbewoners. Inmiddels worden de tuintjes onderhouden door ca. 15 bewoners. Van der Zwaard: 'Zij kregen van ontelbare mensen glimlachen, complimenten en bedankjes'.

Betrokken instanties Onder meer Woonstad en Deelgemeente Centrum. Het Buurtlab plaatste 16 groeibakken en een kas.

Rechtsvorm De Tussentuin wordt gerund door een informele werkgroep.

⁸ Zie bijv. de website van Eetbaar Rotterdam, www.eetbaarrotterdam.nl/2011/01/de-sociale-rol-van-stadslandbouw-3-tuin-n-a-s-rotterdam

¹ Van der Zwaard in: Mooije 2013, p. 43.

Financiën Woningcorporatie Woonstad betaalde de eerste aanplant en het hek. De gemeente leverde houtsnippers. Deelgemeente Centrum, Oranjefonds, Stichting Volkskracht en Elise Mathilde Fonds droegen financieel bij aan Entertuinment, het culturele programma van de Tussentuin.

Grond Er werd bodemonderzoek gedaan. De grond bleek geschikt voor het telen van groente en fruit.

De Tussentuin is **tijdelijk**.

Oppervlakte er zijn negen tuintjes van 3,5 x 10 m plus verkeersruimte. Daarnaast is er een podium met ruimte voor toeschouwers. De totale oppervlakte bedraagt ca. 0,75 ha.

Water Woonstad zorgde voor een wateraansluiting via een buurtcafé. Er moesten slootjes gegraven en vervolgens aangesloten worden op het riool om wateroverlast te voorkomen.

Doelstelling is het leveren van een bijdrage aan de leefbaarheid van de wijk. Voor Woonstad zal het vooral een bijdrage aan het beheer van de openbare ruimte zijn. Er wordt gemeenschappelijk getuinierd. Er werd ook een podium gebouwd waar onder meer muzikanten uit binnen- en buitenland (o.a. saxofonist James Carter) optraden. In een subsidieaanvraag werd een groot aantal doelstellingen opgesomd: (1) bijdrage aan mooie wijk (voorkomen van vuilstortplaats) (2) bijdrage aan vergroening van de wijk (3) bieden van tuinier-mogelijkheid aan etage-bewoners (4) creëren van een rustige oase in een drukke wijk (5) verbeteren imago van de wijk (6) verbinding maken tussen wat er was en wat er komen gaat (7) versterken van gedeelde verantwoordelijkheid voor de woonomgeving (8) verlevendiging van het culturele klimaat (9) een podium bieden voor artistiek talent in de wijk (10) een stedenbouwkundige verbinding leggen tussen het Oude Westen en het Centrum.²

Doelgroep / bereik In principe de hele wijk en bezoekers en passanten uit de hele stad. De Tussentuin krijgt volop aandacht van de wijkkrant die zowel digitaal als op papier verschijnt. Met de optredens (Entertuinment) richt zich de tuin ook op belangstellenden van buiten de wijk. Voor de workshops (tapdance, percussie, flamenco) was vooral belangstelling van binnen de wijk.³

Voedselproductie op zeer bescheiden schaal.

Soort teelt Er is sprake van **individuele** tuintjes. Er wordt gepoogd om de tuin er ook in de wintermaanden aantrekkelijk uit te laten zien.

Toekomstplannen In 2013 ging de Tussentuin het vierde seizoen in, zo meldde Buurtkrant Het Oude Westen in februari 2013. Wellicht dat er eind 2013 gebouwd

kan gaan worden. 'Veel hangt af van het resultaat van de aanbesteding. 'Er wordt nog gezocht naar kandidaten voor vier van de tien huizen (ca. € 200.000 tot € 330.000).'

Bijzonderheden Tussentuinders hielpen bij het maken van 2 nieuwe groeninitiatieven van wijkbewoners voor hun straat en plein.

'Als de Tussentuin uiteindelijk plaats moet maken voor heimachines blijven er minimaal twee dingen behouden:

1. 6000 planten die gebruikt kunnen worden om andere plekken in de wijk te verfraaien (...)
2. de ervaring c.q. waarneming dat het mogelijk is om (ook in een wijk met een reputatie van 'probleemwijk') met medebewoners je eigen woonomgeving te creëren, mooi te maken en te houden. Dat je dus niet hoeft af te wachten wat anderen daarvoor bedenken.'

Sociale effecten Belangrijkste sociale effect is het ontstaan en bestaan van een mooie tuin, in heel veel opzichten een verrijking van de wijk. Omwonenden en andere buurtbewoners zijn trots op de Tussentuin, en daarmee op hun wijk. *Entertuinment* (onder meer concerten door zowel buurtbewoners als professionele muzikanten – met als hoogtepunt: saxofonist James Carter) versterkt dit effect.

Literatuur

Bukman, Bert (red.)

- 2011 *Landschapsarchitectuur en stedenbouw 2012, Blauwe Kamer Jaarboek*, Wageningen (Blauwboek / Stichting Lijn in Landschap)
*** zie pp. 36 – 37, 162 – 163

Buurtkrant Het Oude Westen

*** *Buurtkrant Het Oude Westen* bestaat al meer dan 40 jaar. Op het web-archief is de krant beschikbaar vanaf 2008. Van lieverlede zullen alle jaargangen hier digitaal beschikbaar komen.

www.aktiegroepoudewesten.nl/Pages/Buurtkrant.html

Looije, Martin

- 2013 Samen een moestuin beginnen, in: *Groen*, 69: 4 (april, themanummer *Stadslandbouw in Rotterdam*), pp. 41 - 44

Roo, Michelle de

- 2011 *The Green City Guidelines. Techniques for a healthy city*, n.p. (The Green City; www.thegreencity.com),
*** zie p.32, foto's op omslag, en p. 4 en p. 46

² Van der Zwaard 2011.

³ Zes jaar in de pijplijn, in: *Buurtkrant Oude Westen*, 43 (2013): februari, p. 3.

Zwaard, Joke van der

- z.j. De tussentuin, in: Maurice Specht, *Community Lover's Guide to Rotterdam*, Rotterdam (Blurb)
cargocollective.com/thrivinginspiration#Rotterdam

Zwaard, Joke van der

- 2011 *Project: De Tussentuin in de Gaffelstraat in het Oude Westen in Rotterdam*
 *** niet gepubliceerde bijlage bij subsidieaanvraag voor het cultureel programma
 Entertuinment bij Deelgemeente Centrum

Zwaard, Joke van der

- 2012 De groeicijfers van de Tussentuin (februari)
www.jokevanderzwaard.nl/html/documents/DegroeicijfersvandeTussentuin.pdf
 *** ook in Oosterling en Griffioen (red.) 2012, *Wat heet lichamelijke opvoeding?*
Ecosociale educatie op de Brede school, Heijningen (Jap Sam), p. 195.

Digitale bronnen

www.jokevanderzwaard.nl
www.wolbertvandijk.eu/page/wolbert-de-tussentuin

Gemeenschapstuin Schiemond

Contactpersoon opbouwwerker Willem Beekhuizen

Contactgegevens De tuin is bereikbaar via info@de-theetuin.nl

Locatie In de wijk Schiemond, deelgemeente Delfshaven, tussen de Dempostraat en de Baloeranstraat.

Website De tuin heeft geen eigen website

Start De gemeenschapstuin werd in december 2010 geopend door toenmalig SoZaWe-directeur Mart Toet.

Initiatiefnemer directie SoZaWe.

Betrokken instanties woningcorporatie Woonbron, Delphi Opbouwwerk, deelgemeente Delfshaven, Bewonersplatform Schiemond, dienst SoZaWe gemeente Rotterdam, Movisie/Radar

Rechtsvorm geen

Financiën Er waren afspraken tussen SoZaWe, deelgemeente en Woonbron. SoZaWe financierde ontwerp en aanleg uit re-intergratiemiddelen, de corporatie zou voor drie jaar onderhoud en beheer voor haar rekening nemen, daarbij ondersteund door het

deelgemeente gefinancierde opbouwwerk.

Grond is eigendom van de gemeente.

De tuin zou in principe **permanent** kunnen zijn. Over het beheer waren voor drie jaar (2010 – 2013) afspraken gemaakt.

Oppervlakte ca. 1200 m².

Bodem Er werd, voor zover ik heb kunnen nagaan, geen bodemonderzoek verricht. Er werden wat kruiden gekweekt in kweekbakken.

Water Er was toegang tot water via een nabij gelegen school.

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten Sociale cohesie en participatie/werkgelegenheid.

Basisidee was het stimuleren van sociale contacten en daardoor het verhogen van de sociale cohesie. De tuin werd geacht door en voor de bewoners ontworpen te worden. Ontwerpster Jacqueline van der Lubbe (destijds werkzaam voor Movisie) dacht dit te realiseren via ontwerp ateliers: inspraakavonden met verschillende bewonersgroepen, ouderen, jongeren etc.

Doelgroep / bereik Het was nadrukkelijk de bedoeling om de buurttuin als zodanig te laten functioneren. Achteraf gezien: in ieder geval te weinig.

Communicatie Er was enige aandacht voor de tuin in het wijkorgaan van Schiedam.

Productie Op bescheiden schaal werden er wat kruiden verbouwd.

De tuin zou **collectief** worden beheerd.

De **opbrengsten** waren marginaal (kruiden).

Toekomstplannen De opbouwwerker heeft de moed nog niet opgegeven en probeert een doorstart te realiseren.

Bijzonderheden De aanleg van gemeenschapstuinen was destijds mogelijk door de ruime beschikbaarheid van re-integratiefondsen – door het Rijk aan gemeenten ter beschikking gesteld voor het financieren van allerhande arbeidmarkttoeleidingstrajecten. Dergelijke fondsen zijn niet meer beschikbaar.

Sociale effecten De gemeenschapstuin is als sociaal project zo goed als mislukt.

Alhoewel er in de periode 2011 – 2013 zeker een aantal goed bezochte activiteiten werd georganiseerd ontbeerde de tuin van meet af aan draagvlak in de wijk. Een aantal missers deed vervolgens de rest. Afgelopen zomer deed het opbouwwerk (Delphi Delfshaven) een vergeefse poging om de tuin nieuw leven in te blazen. Het is nog niet duidelijk of er in het voorjaar 2014 nog wat te gebeuren staat.

Literatuur / bronnen

Bronsveld, Cees

2011 *Evaluatie gemeenschapstuinen Rotterdam. Resultaten van een vooronderzoek*, Rotterdam (SoZaWe / SWA)

Bronsveld, Cees

2013 Iedereen moet mee kunnen doen, in: *Groen* (themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), 69: 4, pp. 14 - 16

*** artikel opent met verhaal over het vele dat er mis ging op deze gemeenschapstuin, pp. 14 - 15

Onstenk, Annemiek

2010 Sociaal groen in de wijk. Werken en leren in de gemeenschapstuin, in: *Sociaal Bestek*, 72: 4, pp. 14 - 18

Afrikaandertuin

(Tuinman in de Wijk / Creatief Beheer)

Contactpersoon Rini Biemans (directie Creatief beheer / Frank Boerboom (Tuinman in de Afrikaanderwijk)

Contactgegevens Beiden zijn bereikbaar via Creatief Beheer, West Kruiskade 30a, 010-4361480; e-mail: info@creatiefbeheer.nl

Locatie Hoek Paul Krugerstraat / Jacominstraat in de Afrikaanderwijk, deelgemeente Feijenoord. De Afrikaandertuin bevindt zich op de plek waar vroeger de zogenaamde Brabantse Huisjes hebben gestaan, vlak naast de Afrikaandermarkt. Deze woningen werden in de zestiger jaren gebouwd voor de Brabanders die als 'gastarbeider' naar Rotterdam kwamen. Na de sloop bleef op het terrein een enorme ravage achter.

Tijden De tuin is open en altijd toegankelijk.

Website www.antennerotterdam.nl

van de Afrikaandertuin werd een begin gemaakt in 2008.

Initiatiefnemer Creatief Beheer in opdracht van Vestia

Betrokken instanties Vestia, deelgemeente Feijenoord, wijktheatergroep Ster op Zuid en Resto Van Harte.

Rechtsvorm Creatief Beheer is een onderneming, eigendom van Rini Biemans en Karin Keijzer. De tuin heeft geen eigen rechtsvorm. Tuinman Frank werkt er als vrijwilliger. Voor de wijken Bloemhof en Afrikaanderwijk heeft Creatief Beheer één wijkteam: daarin zitten namens Creatief Beheer een of meer mensen die het overleg doen met instanties als Vestia en de deelgemeente.

Financiën Creatief Beheer voert opdrachten uit op het terrein van beheer buitenruimte, in opdracht van deelgemeenten en/of woningcorporaties. Vestia betaalt Creatief Beheer voor het onderhoud van de tuin. Door de medewerking van vrijwilligers kan Creatief Beheer voor dat geld 'onderhoud plus' leveren.

Grond van de Afrikaandertuin is eigendom van Vestia.

Eigenaar Met deze tuin komt de corporatie tegemoet aan de groeiende behoefte aan meer groen in de wijk. Als de locatie bebouwd wordt, is er de toezegging dat de tuin naar een nieuwe plek in de wijk zal worden verplaatst.

Oppervlakte ca. 1500 m²

Het is onduidelijk of er **bodemonderzoek** werd verricht.

Doelstellingen / activiteiten Opdrachtgever Vestia wilde meer groen in de wijk: een tuin met veel bloemen. De core-business van Creatief Beheer is beheer van de openbare

ruimte. Dat doet men 'groen en sociaal' en vooral ook kindvriendelijk.

Methodiek Creatief Beheer werkt met hoger opgeleide mensen – veelal kunstenaars (ook een achtergrond van directeur Rini Biemans, die daarnaast ook arts is) - die òf gevoel hebben voor het sociale, òf voor het tuinieren. Een volleerde *Tuinman in de Wijk* beheerst beide vaardigheden. Door in de openbare ruimte een vrolijk uitziende tuin aan te leggen komen de mensen vanzelf kijken, de kinderen voorop. Vrijwilligers zijn als regel in no time geworven.

Creatief Beheer benoemde zelf de 5 pijlers van de aanpak:

- **Beheer:** dagelijkse menselijke interactie, 'groen toezicht in plaats van blauw toezicht'
- **Communicatie:** nieuwe en oude media (plaatselijke omroep, www.antennetv.nl) worden ingezet om mensen, ideeën, verlangens en wensen op elkaar te betrekken en zo het project te sturen, te evalueren, te ontwikkelen.
- **Innovatie:** nieuwe wegen, gekke dingen proberen. Dit brengt een en ander in beweging. Met behulp van kunstenaars, ontwerpers en andere creatieve geesten.
- **Inrichting:** hoe beter de inrichting van een wijk mee groeit met de behoeften van de gemeenschap en de behoeften van de tijd, hoe aantrekkelijker de wijk wordt. Kennis komt uit pijlers 1, 2 en 3.
- **Organisatie:** modulaire productie, die bestaande structuren en verhoudingen in tact laat. Groeiend draagvlak inspireert bestaande praktijk en werkt participatiestimulerend.¹

¹ Rini Biemans op de website van Creatief Beheer, www.antennerotterdam.nl

Doelgroep / bereik Wijkbewoners, in het bijzonder kinderen. Met name de categorie kinderen van werkende ouders die bij projecten als Duimdrop (speelgoeduitleen) terecht komen. Deze worden daar opgehaald, naar de tuin begeleid en later teruggebracht.

Communicatie Creatief Beheer heeft een website. Uiteraard is er ook aandacht via posters e.d. voor de tuin in het buurtcentrum op het Afrikaanderplein.

Ook theatergroep *Ster op Zuid* is belangrijk. Die speelt op de tuin, doorgaans komen op voorstellingen zo'n 70 mensen af. Op vrijdagavonden zijn er in het Buurthuis ook theaterdiners. Voor slechts € 10 kunnen mensen genieten van een maaltijd bereid door chef Hubert Trinidad. Van alle opbrengsten hiervan worden in wijkgebouw 't Klooster (Afrikaanderplein 7) de *effe AANSCHUIVEN!* diners georganiseerd - zodat mensen die weinig te besteden te hebben zich ook een maaltijd kunnen veroorloven.

Productie / soort teelt niet meer van toepassing.

Collectief Op de tuin wordt collectief gewerkt. De tuinman doet overigens het meeste werk.

Opbrengst Er wordt op dit moment (juni 2013) geen voedsel meer geproduceerd op de Afrikaandertuin. Er werd 'te veel geoogst door derden' en bovendien ligt 'de goedkoopste groentemarkt van Europa' nog geen 100 meter verderop.

Toekomstplannen Geen concrete plannen, de tuinen van Creatief Beheer zijn overigens meestal wel in ontwikkeling.

Sociale effecten Buurtbewoners ontmoeten elkaar op de tuin, kinderen hebben er een veilige speelplek en de woningcorporatie is blij dat de in principe braakliggende grond er goed en vrolijk uitziet. Buurtbewoners zijn trots op hun tuin. Deze zomer (2013) was er onder meer in juni een picknick met optredens van verschillende muzikanten en begin juli een openlucht bijeenkomst voor jongeren (met meer dan 50 bezoekers).

Literatuur

Biemans, Rini

- 2012 Nieuw ruimtelijk denken, in: Judith Lekkerkerker en Sjoerd de Vries (red.), *Ruimtevolk Jaarboek 2012. Nieuw eigenaarschap in de ruimtelijke ordening*, Arnhem (Ruimtevolk) ruimtevolk.nl/author/rini-biemans/

Biemans, Rini

- z.j. *Creatief Beheer. Landleven in de stad*, in: Maurice Specht, *Community Lover's Guide to Rotterdam*, Rotterdam (Blurb) cargocollective.com/thrivinginspiration#Rotterdam

Biemans, Rini (interview met)

- 2013a De pure liefhebbers. Interview met Rini Biemans, in: *Groen*, 69: 4 (april, themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), p. 17

Creatief Beheer

- 2013 *10 jaar Creatief Beheer. 2012 het jaar van de tuinman (m/v)*, Rotterdam (Creatief Beheer) www.antennerotterdam.nl/file/36832/boekcreatiefbeheer10jaar.pdf

n.n. (Boerman, Frank)

- z.j. *Een ontdekkingsreis naar het nieuwe stedelijk groen in Parijs*, Rotterdam ? (niet gepubliceerd reisverslag)

n.n.

- 2012 Reuring op het plein, Afrikaanderplein, Rotterdam, in: Radboud Engbersen e.a. (red.), *Nieuwe perspectieven voor publieke ruimten*, web-publicatie SEV / Platform31 (Rotterdam), www.sev.nl/rapporten/rapport.asp?code_pblc=1156, pp. 30 - 31; zie ook p. 49 en pp. 94 - 97

Kennisbank Platform 31

- z.j. Projectbeschrijving Creatief Beheer_ kennisbank.platform31.nl/pages/23608/Projecten/Creatief-Beheer-Rotterdam.html

Digitale bronnen

Op internet is veel meer informatie over Creatief Beheer, De Tuinman in de Wijk en de Afrikaandertuin te vinden, uiteraard ook op de eigen CB-website: www.creatiefbeheer.nl

De Voedseltuin

Contact Stichting de Voedseltuin

Contactgegevens Per 1 juni 2013 is het kantoor van de Voedseltuin gevestigd aan de Keileweg 8, Rotterdam.

Locatie Keileweg 9 (Gedempte Keilehaven)

Tijden Er wordt in het seizoen 5 dagen per week op de tuin gewerkt. 's Winters is dat wat minder. Er is een keet – met toilet en oliekachel – beschikbaar.

Website www.voedseltuin.com/site/

Start In september 2011 is men begonnen met de aanleg van de tuin. Met het telen van groente is men begonnen in het voorjaar van 2012.

Initiatiefnemer Stichting De Voedseltuin

Betrokken instanties De Voedseltuin levert groente aan de Voedselbank.

Rechtsvorm De Voedseltuin is ondergebracht in Stichting De Voedselbank.

Financiën De financiële situatie van de Voedseltuin wordt zorgelijk genoemd.

Het verdienmodel, waarin re-integratie- en participatiemiddelen alsook ABWZ-dagbestedingsvergoedingen van belang zijn, wordt bedreigd door bezuinigingen. Hoe een en ander gaat uitpakken is hoogst onzeker. Het Oranjefonds steunde de Voedseltuin met een bedrag van €60.000 voor een periode van twee jaar. Om een sponsor te noemen: de firma Delta uit Berkel en Rodenrijs levert compost, deze wordt gratis vervoerd door de Roteb.

Uiteraard zou men graag de placemaking-inspanningen op enigerlei wijze vergoed zien.

Grond is eigendom van de gemeente Rotterdam

Oppervlakte De voedseltuin is aangelegd op ca. 6500 m² braakliggende grond, een gedempte haven.

Bodem is onderzocht door Alterra en geschikt bevonden voor het telen van groente.

Water De tuin ligt op zandgrond. Men heeft dus te maken met snelle afwatering. De teeltbedden zijn daar bovenop aangelegd. Er werd daarbij veel organisch materiaal toegevoegd voor het vasthouden van vocht. Ook zijn er schermen geplaatst tegen te snelle uitdroging door de wind. Tussen de gewassen wordt gemulcht. Tijdens de hitte in juli 2013 werd vooral 'het kapitaal' (fruitbomen en struiken) bewaterd. Ook werd noodhulp gevraagd aan Gemeentewerken, de landmacht en de brandweer. De laatste schoot inderdaad te hulp. In de toekomst zal meer water moeten worden opgevangen en opgeslagen. Er zal in overleg met de gemeente gepoogd worden om tot een meer structurele oplossing te komen. De wethouder heeft toegezegd (juli 2013) Evides

te vragen om een waterpunt te regelen. Gemeentewerken zegde toe een slang te sponsoren.

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten Stichting Voedseltuin Rotterdam heeft als doelstelling het produceren van gezonde groente en fruit voor de cliënten van de Voedselbank.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten De Voedseltuin biedt verschillende mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt re-integratietrajecten. Daarnaast werken er vrijwilligers.

Doelgroep De Voedseltuin wil klanten van de Voedselbank toegang geven tot verse en gezonde groente. Daarnaast biedt de Voedseltuin dagbesteding- en/of re-integratietrajecten aan mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt.

Communicatie Er is een website.

Productie Er zijn geen precieze gegevens bekend. In de loop van het seizoen 2013 hoopt men een registratiesysteem ontwikkeld te hebben. Op de voedseltuin staat ook een aantal bijenkasten (spaarkast variant) .

Soort teelt 'Het verbouwen van het voedsel vindt plaats op basis van de permacultuur, waardoor de tuin niet alleen duurzaam en milieuvriendelijk is maar ook erg mooi!', aldus de website. In maart 2013 werd een (kunststof) kweekkas in gebruik genomen.

Opbrengst gaat naar de Voedselbank. Ook de mensen die op de tuin werken, krijgen groente mee naar huis.

Toekomstplannen Het is nog altijd de bedoeling om het project uit te breiden en te

laten groeien naar meer voedseltuinen voor meer voedselbanken. Daarnaast wil de Stichting onderdeel zijn van duurzame ontwikkelingen in de regio Rotterdam. De tuin wordt een groene plek met een parkachtig karakter in een stadsdeel dat volop in ontwikkeling is, waardoor het legio mogelijkheden biedt als een verbindende factor tussen bedrijfsleven, ideële organisaties, buurtbewoners en natuurliefhebbers. Voor de goede orde: stadsboerderij Uit je eigen stad bevindt zich op een steenworp afstand. Intussen is het verdienmodel van de Voedseltuin door de bezuinigingen onder druk komen te staan. De vergoedingen van de gemeente voor de aangeboden participatieplaatsen en re-integratietrajecten werden in de loop van 2013 stopgezet. De Voedseltuin werd nagenoeg volledig afhankelijk van fondsen. Binnenkort gaat een aantal regelingen uit de (landelijke) AWBZ uitgevoerd worden door de (gemeentelijke) WMO. Dit gaat gepaard met een bezuiniging van 35 tot 50% op de vergoedingen voor dagbesteding. De Voedseltuin moest in de loop van 2013 flink bezuinigen. Een aantal medewerkers is inmiddels afgevoerd. Per 1 januari 2014 zal er een minimale betaalde bezetting overblijven.

Men is al met al erg afhankelijk geworden van welwillende derden: sponsors en fondsen.

Bijzonderheden In 2013 won de Voedseltuin de *Aardig Onderweg Award* – een prijs beschikbaar gesteld door de RET - gewonnen in de categorie *Voor de stad*.

Sociale effecten De Voedseltuin heeft nadrukkelijk een gezondheidsdoelstelling: men wil de cliënteel van de voedselbank vers voedsel aanbieden. Over de schaal waarop dit gebeurt is vooralsnog weinig te zeggen.

Participatie en re-integratie zijn eveneens doelstellingen – al staat de financiering hiervan onder druk als gevolg van de bezuinigingen. De Voedseltuin bereikte mensen die bij geen enkel professioneel re-integratiebedrijf een kans maakten. Er vindt tot op zekere hoogte ook sociale cohesie – in de vorm van ontmoeting - plaats. Dak- en thuislozen ontmoeten elkaar als ook de vrijwilligers, er ontstaan vriendschappen etc. Vele deelnemers zetten belangrijke stappen op de participatieladder.

Literatuur / bronnen

Abma, R., U. Kirchholtes, J.E. Jansma, M. Vijn, E.C.M. Ruijrok en J. Brouwer

2013 *Maatschappelijke kosten-batenanalyse stadslandbouw, De cases Voedseltuin Rotterdam, De Nieuwe Warande en Hazennest Tilburg, Lelystad / Rotterdam* (Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Wageningen UR / Witteveen en Bos)

*** Hoofdstuk 3 is gewijd aan de Voedseltuin

Janssens, S.R.M.

2010 *Van voedselbank naar voedseltuin. Een haalbaarheidsonderzoek*, Wageningen (Wetenschapswinkel, Rapport 267) edepot.wur.nl/159730

Jong, Niels de

2012 *10 jaar Voedselbank. Iedereen aan tafel*, Rotterdam (Trichis)

Voedseltuin

2013 *Activering en sociale interactie via voedselproductie volgens de principes van de permacultuur*, z.p.

Moe's Tuin

(Delft)

Contactpersoon Mevr. Meulblok (Woonbron Delft)

Initiatiefneemster en vele jaren trekker van de tuin, mevr. Tilly Kaisiëpo, voelde zich buiten spel gezet en is er in het voorjaar van 2013 mee gestopt.

Locatie Poptahof-Noord, Delft-Zuid. De wijk is onderdeel van de naoorlogse uitbreidingswijk Voorhof.

Tijden De tuin is half open, er kan altijd gewerkt worden. De gereedschapsschuur is op drie avonden open, een beperkt aantal tuinders heeft een eigen sleutel.

Website De tuin heeft geen eigen website.

Start 13 april 2005. De eerste plannen van initiatiefneemster Tilly Kaisiëpo dateren uit 2000.

Initiatiefnemer was een bewoonster.

Betrokken instanties Woningcorporatie Woonbron en gemeente Delft: deze twee partijen werkten samen in de Projectorganisatie Poptahof, opgezet ter begeleiding van de herstructureringsplannen van de wijk. De helft hiervan is uitgevoerd (nieuwbouw Poptahof Zuid), de tweede fase is in verband met de economische crisis voor onbepaalde tijd uitgesteld.

Rechtsvorm De tuin heeft geen eigen rechtsvorm.

Financiën Aanleg en beheer kwamen voor rekening van de Projectorganisatie Poptahof (gemeente Delft en woningcorporatie Woonbron). Daarnaast kwam er subsidie van onder meer Fonds 1818.

Grond De grond is sinds kort eigendom van Woonbron, tot 2012 was de grond eigendom van de gemeente Delft. Een reden voor deze transactie heb ik niet kunnen achterhalen.

De tuin was als **tijdelijk** (aanvankelijk twee jaar) bedoeld maar bestaat nog steeds. De herstructurering van de wijk is stopgezet. Een aantal betrokkenen maakt zich zorgen over het voortbestaan van de tuin.

Oppervlakte totaal ca. 500 m². Er zijn ca. 40 tuintjes van ca. 12 m². In 2010 kwamen er 20 kindertuintjes bij.

Bodem is geschikt voor telen van voedsel, de gemeente liet onderzoek uitvoeren.

Communicatie Er was een wijkkrant die inmiddels is wegbezuinigd. Ook de uitgave van de onregelmatig verschijnende *Nieuwsbrief Poptahof* is gestaakt. Het huis-aan-huis blad *Delft-op-Zondag* besteedt met enige regelmaat aandacht aan de tuin.

Water De projectorganisatie bouwde bij de aanleg van de tuin ook een schuurtje voor het tuingereedschap. In het schuurtje is ook een watertappunt.

Hoofddoelstelling(en) De tuin had altijd een sociale doelstelling. Voor de projectgroep ging het voor alles om communicatie met bewoners van een herstructureringswijk. Op buurtvergaderingen verschenen nauwelijks allochtonen.

Initiatiefneemster mevr. Kaisiëpo benadrukte van meet af aan dat als je allochtonen wilt bereiken, je een tuin moet beginnen. Na twee jaar lobbyen kreeg zij haar zin.

De Projectgroep Poptahof raakte begin 2005 overtuigd van de sociale mogelijkheden van een tuin. Dankzij de inzet van mevr. Kaisiëpo kwam de tuin er in 2005. In 2010 kwamen er kindertuintjes, in 2012 kwam er, mede dankzij een subsidie van Fonds 1818, een tuintafel voor ouderen, ook geschikt voor ouderen in een rolstoel.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten Er werden tot voor kort in een door Woonbron, op verzoek van mevr. Kaisiëpo, in 2007 ter beschikking gestelde keuken maandelijks 'wereldmaaltijden' gekookt— met een grote inbreng van buurtbewoners van maar liefst 40 verschillende nationaliteiten. In 2011 is deze activiteit verplaatst naar wijkcentrum *De Vleugel* in Poptahof Zuid. De opkomst vanuit de noordkant van de wijk daalde naar verluidt tot nagenoeg nul.

Doelgroep / bereik Er is een kerngroep van ca. 5 mensen die op de tuin werken. De aanloop is groot. De tuin functioneert als een dorpsplein waar buurtbewoners elkaar ontmoeten.

Op de tuin werken voornamelijk vrouwen. Zij zijn er inmiddels ook aan gewend geraakt dat er ook wel eens mannen op de tuin zijn.

Bij de ingang van de omheinde tuin staat een bord met onder meer de mededeling *Alleen toegankelijk voor deelnemers!* Er is een wachtlijst, in maart 2013 was de wachttijd ca. een jaar.

Communicatie De communicatie verloopt vooral mondeling. Er wordt in de regel op aangedrongen om Nederlands te praten ('dat is goed voor de kinderen'), toch wordt er onderling soms ook wel bijvoorbeeld Turks gesproken.

Productie De tuinders verbouwen groente en kruiden, vooral op de kindertuintjes staan ook bloemen. De oogst is voor de vrijwilligers. Op het jaarlijkse oogstfeest (eind september / begin oktober) kan in principe de hele buurt mee eten.

Soort teelt individueel.

Opbrengst is voor de tuinders. Er wordt onderling geruild. Op oogstfeesten krijgen bezoekers ook wel eens wat mee.

Toekomst Met het vertrek van 'trekker' Tilly Kaisiëpo is het voortbestaan van Moe's Tuin naar mijn inschatting op termijn onzeker. De Projectorganisatie Poptahof is inmiddels opgeheven: de herstructurering van de wijk is na het gereed komen van de nieuwbouw en de aanleg van een wijkpark tussen noord en zuid voorlopig voltooid. De buurtkeuken (Wereldkeuken) is verplaatst naar buurthuis De Vleugel in Poptahof Zuid. Volgens sommigen is de belangstelling vanuit Poptahof Zuid daardoor minder geworden.

Sociale effecten Het project – een initiatief van een wijkbewoonster – kreeg groen licht van de gemeente Delft en woningcorporatie Woonbron, toen werd ingezien dat een tuin een goede manier was om met name allochtone vrouwen te bereiken en zo mogelijk te betrekken bij de voorgenomen herstructurering van de wijk. In die zin was de tuin uiterst succesvol. Bewoners leerden mensen met andere culturele achtergronden kennen¹.

Literatuur / bronnen

DoZ (*Delft op Zondag*)

- 2012 In Moe's Tuin kunnen buurtbewoners nu ook met elkaar aan tafel gaan, in: *Delft op Zondag*, 13 mei 2012, p. 43
www-versie beschikbaar via www.delftopzondag.nl

DoZ (*Delft op Zondag*)

- 2013 Enkele volkstuinbezitters van Moe's Tuin willen niet betalen voor hun eigen initiatief, in: *Delft op Zondag*, 28 april 2013, p. 57
www-versie beschikbaar via www.delftopzondag.nl

Eijk, Gwen van, en Hanneke Schreuders

Een plek om vreemden te herkennen, in: *Agora*, 2011-3, pp. 36 - 39

Gemeente Delft

- z.j. *Naar een Delftse wijkaanpak*, Delft (gemeente Delft) digitale versie beschikbaar via www.delft.nl/Inwoners/Wonen_en_leven/Wonen/Delftse_wijken/Wijkaanpak_2_0

Gorp, Dorine van

- 2010 Boontjes tussen flats: Wijkmoestuin bindt veertig nationaliteiten, in: *Dichterbij Zuid-Holland Midden*, 2010/3, pp. 22 - 25

Goslinga, Lucy

- 2012 Delft: Poptahof, in: Lucy Goslinga, *Verser kan gebiedsontwikkeling niet worden. Hoe bewoners in huurwijken participeren in de groene openbare ruimte*, z.p.. (skriptie Master City Developer (EUR / TU Delft / gemeente Rotterdam), pp. 51 - 55

Gouden Piramide

- 2011 Woonbron en gemeente Delft Poptahof in Delft, in: *Gouden Piramide 2011, Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap, Ruimte in ontwikkeling*, pp. 92 – 99

Kristal

- 2008 Poptahof Delft (met interview met initiatiefneemster Tilly Kaisiëpo), in: *Jaarverslag 2007 Kristal Projectontwikkeling*, Kristal (Rotterdam etc) 2008, pp. 7 – 11
www.kristal.org/cms/publish/content/downloaddocument.asp?document_id=221

Robbers, Lima

- 2011 Buurtmoestuin Poptahof, in: *De Tuinliefhebber*, zomer, pp. 6-7

Vreke, J., et al.

- 2010 Moe's Tuin in Delft, in: Vreke, J., I.E. Salverda en F. Langers, *Niet bij rood alleen: Buurtgroen en sociale cohesie*, Wageningen (Alterra, Rapport 2070), pp. 21 - 24,

Wiegman, Mireille, Radboud Engbersen en Gwen van Eijk

- 2009 Poptahof: bezielde aanpak, vitale wijk, in: *Vitale Stad*, 13: 10 (december), pp. 44 - 46

Video

www.luxmagazine.nl/luxUitzending.aspx?lntEntityId=1786
(IKON - 09.12.12, 10.02.2013)

¹ Vgl Van Eijk en Schreuders 2011.

Kwekerij Osdorp

(Amsterdam)

Contactpersoon Jeroen Rijpkema

contactgegevens info@kwekerijosdorp.nl

Locatie Kwekerij Osdorp ligt in een landelijke gebied (Osdorperweg 937, Amsterdam) dat behoort tot stadsdeel Amsterdam-Osdorp.

Openingstijden winkel Vanaf april tot ca. oktober is de buurtwinkel open op vrijdag en zaterdag van 10.00 tot 16.00u.

Website www.kwekerijosdorp.nl

Start 2009

Initiatiefnemers Drie ondernemers van wie één met een achtergrond in de tuinbouw, een ander in de zorg. De derde (inmiddels gepensioneerde) partner was werkzaam voor Stichting Landzijde.

Betrokken instanties De belangrijkste betrokken partij is de dienst Werk en Inkomen (DWI) van de gemeente Amsterdam.

De kwekerij is eigendom van Stichting Landzijde. In de loop van het bestaan van het bedrijf was onder meer ook de Stadsdeelraad betrokken. Belangrijke afnemers zijn La Place, Smeding en de Krat.

Rechtsvorm Kwekerij Osdorp is eigendom van de in 2000 opgerichte Stichting Landzijde.¹

Financiën Kwekerij Osdorp is een commercieel bedrijf. Het bedrijf kent 2 managers/ ondernemers en 9 vaste medewerkers. Ca. 70 mensen werken er in een zorg- en/of dagbestedingstraject. Het merendeel van de mensen die er werken volgen een traject: dak- en thuislozen, psychiatrische patiënten, alternatief gestraften en verslaafden.

Via het project *Tuinen van West* bood de gemeente Amsterdam bij de start zo'n anderhalf jaar financiële ondersteuning: de kwekerij kon worden opgeknapt en aangepast. Daarnaast kreeg de Kwekerij steun van het Stadsdeel Osdorp.

De Kwekerij heeft een capaciteit van ca. 60% van de productie van een gewone kwekerij van deze omvang.

¹ Deze in 2000 opgerichte stichting is gespecialiseerd in zorglandbouw: 'Landzijde steunt mensen met een beperking en zorgt dat zij een prettige plek vinden bij zorgboeren. Zo helpen boeren mee om mensen een volwaardige plek te geven in de maatschappij', zie www.landzijde.nl

65% van de verdiensten komt uit de zorg, 35% uit de productie. Door de bezuinigingen op re-integratie en dagbestedingsgelden zal het aandeel van de productie in de omzet omhoog moeten.

In het verdienmodel zitten ook sponsors. De kwekerij krijgt bijvoorbeeld de zaden gratis.

Grond Op het terrein was ooit een rozenkwekerij gevestigd.

De grond is in **eigendom** van de kwekerij.

Oppervlakte ca. 7 ha, waarvan 3 ha kassen. Op het buitenterrein staan fruitbomen (appels, peren en pruimen).

Bodem is onderzocht en geschikt bevonden voor voedselteelt.

Water wordt opgevangen en verzameld in een bassin.

Hoofddoelstelling(en) / activiteiten 'De kwekerij haalt mensen van de straat' en biedt hen zorgtrajecten aan. 'De kwekerij wil er vooral voor zorgen dat de zorggasten een leuke dag hebben en daarmee de rest van de mensen hier ook'.

Overige doelstellingen, functies, activiteiten Vanaf het voorjaar tot ca. september is de buurtwinkel van de kwekerij open. Daar worden eigen producten verkocht maar ook die van een aantal collega-boeren uit de omgeving. Voor een overzicht van het winkelaanbod zie www.kwekerijosdorp.nl/producten

De mensen kunnen cursussen Nederlands volgen Er is ook de mogelijkheid om op

MBO-niveau certificaten te behalen (o.a. AKA: Arbeidsmarktgekwatificeerd Assistent).

In juni 2011 haalden de eerste tien medewerkers zo'n certificaat.

Methodiek Er wordt o.a. gewerkt met dak- en thuislozen, voornamelijk uit Amsterdam.

Met de gemeente Haarlem is onlangs contact gelegd. De mensen worden met busjes opgehaald en 's avonds weer teruggebracht naar de stad.

's Ochtends wordt bij een bak koffie in overleg besloten wat er die dag gedaan gaat worden. Er wordt in een relaxed tempo gewerkt. Tussen de middag wordt er gemeenschappelijk geluncht: mensen krijgen een biologische maaltijd aangeboden. De eisen die aan nieuwe mensen gesteld worden zijn: nuchter op het werk verschijnen, op tijd komen en respect tonen voor de andere aanwezigen.

In de winter wordt er ook met potplanten gewerkt. Er wordt opgepot, geknipt, verpot, geplant en gesnoeid. Planten worden veelal als stekken ingekocht en worden tot volwaardige planten opgekweekt, onder andere passiflora's. Incidenteel worden er andere werkzaamheden aangenomen. Zo werd er door de Kwekerij elders in de stad een daktuin aangelegd.

Ook werd er geëxperimenteerd met het in elkaar zetten van asbakken en het assembleren van steunen waarop zonnepanelen gemonteerd kunnen worden. Het voordeel van deze werkzaamheden is ook dat hiermee het dagelijkse ritme kan worden vastgehouden. Bovendien is uiteraard de afwisseling welkom.

Het bedrijf heeft een budget van zo'n € 70.000 beschikbaar voor het inhuren van externen, veelal mensen met een Turkse of Poolse achtergrond. In het seizoen (mei t/m september) staat er ook een Turkse Nederlander vast op de payroll.

Tot slot is er in verband met aangekondigde bezuinigingen een noodscenario ontwikkeld. Het bedrijf zal door MOE-landers (werknemers afkomstig uit landen in Midden- en Oost-Europa) in te huren, het eventuele wegvallen van vergoedingen voor de aangeboden dagbestedingen aan de diverse doelgroepen enige tijd kunnen overleven. Ook een samenwerking met sociale werkplaatsen, o.a. die in Haarlem, werd onderzocht.

Doelgroep De mensen die op de kwekerij werken in een zorg- en/of dagbestedingstraject zijn dak- en thuislozen, psychiatrische patiënten, alternatief gestraften en verslaafden. De mensen werken er 2 of 3 dagen per week.

Zij werken in de kassen, in de houtwerkplaats of op de verpakingsafdeling. Een aantal komt ook op zaterdag – een uniek pluspunt van de kwekerij als zorginstelling. Zaterdagdagen zijn voor mensen met wie het beter gaat gevaarlijke dagen (hoger terugval-risico bij contacten bij het uitgaan). Er werken geen vrijwilligers. De verdien capaciteit is 5 tot 10%. Om één fte te vullen zijn 18 – 20 mensen nodig. Het gemiddelde niveau is dalende: door bezuinigingen moet de gemeente Amsterdam de beschikbare middelen

steeds gericht inzetten.

Als er een medewerker niet op komt dagen gaat er iemand van de kwekerij bij de betreffende medewerker thuis kijken.

Communicatie Er is een website, waarop een nieuwsrubriek en een overzicht van de (wisselende) media-aandacht. Via de buurtwinkel is er ook contact met de buurt. De grote klanten en hun zakenrelaties worden regelmatig op de Kwekerij rondgeleid.

Productie De productie is enigszins aangepast aan de werknemers. Zo zijn de paden tussen de gewassen bijvoorbeeld zo'n 10 tot 15% breder dan normaal. Op dit moment worden de volgende gewassen op grotere schaal gekweekt: tomaten (dit jaar: 9 soorten, in 2012 zelfs 18 soorten), aubergine (2 soorten) en paprika's (2 kleuren) en courgette. Dit jaar geen komkommers (te kwetsbaar). Daarnaast is er 'op moestuin'-schaal kweek van groenten voor verkoop in de winkel.

Sinds 2012 heeft kwekerij milieukeurmerk. De geleverde kwaliteit is Kwaliteit 2, in de praktijk is dit ongesorteerde Kwaliteit 1.

Milieu Het bedrijf is milieu-gecertificeerd. Onlangs werd de isolatie van de kassen sterk verbeterd. Er kan nu eerder in het seizoen met telen begonnen worden, terwijl de stookkosten niet stijgen.

Vanuit ecologisch perspectief is het verder van belang dat de groenten 'van het seizoen' ook 'in het seizoen' worden geteeld. Ook worden er nauwelijks machines gebruikt. Uiteraard betekent dit energiekostenbesparing.

Opbrengst Verkoop aan twee grote vaste afnemers, daarnaast via de eigen winkel. Op kleine schaal was er ook verkoop aan restaurants.²

De prijzen die de Kwekerij vraagt liggen iets boven de standaard prijzen.

Het milieukeurmerk dat het bedrijf heeft maakt niet het verschil, wel het sociale verhaal: 'Accountmanagers van Smeding zien het bedrijf als hun achtertuin en nemen hun klanten mee voor een rondleiding op de kwekerij. Potentiële klanten raken door het verhaal overtuigd'.

Ook luxe restaurants weten de weg naar Kwekerij Osdorp te vinden. Een aantal koks komt zelf groentes oogsten³. Van belang voor goodwill en naamsbekendheid. Op het totaal van de omzet is de opbrengst hiervan overigens verwaarloosbaar.

Toekomstplannen Op enig moment raakte ook de Heidemaatschappij (KNHM) bij de Kwekerij betrokken. De KNMH denkt mee over de verdere professionalisering van het bedrijf en buigt zich, samen met een tweetal architecten onder meer over de inrichting van een aantal gebruiksruimten zoals de keuken en de kantines. Men wil deze logischer

² In november 2010 haalde een van de klanten, *Restaurant Vermeer*, zelfs een Michelin-ster. '(...) misschien dat onze heerlijke groenten ook wel een steentje hebben bijgedragen', meldt de website met gepaste trots (22.11.2010).

³ Riepkema, geciteerd in *Stedennetwerk Stadslandbouw 2.0*, september 2012, p. 2/5.

inrichten en daardoor efficiënter gebruiken en een toegankelijker uitstraling geven. De kwekerij hield een aantal jaren bewust wat afstand van de omgeving en de mensen uit de buurt, men wilde onder meer eerst de acceptatie wat tijd geven. Nu dat gebeurd lijkt te zijn kan kunnen stappen in de richting van de omgeving worden gezet.⁴

In oktober 2013 wordt de eerste oogst van de winterbanana's (appels) verwacht. Plannen om op de locatie in Osdorp uit te breiden zijn er nadrukkelijk niet. Wel zijn er plannen om elders bedrijven op te zetten. Er wordt gedacht aan Amsterdam Noord en Rotterdam.⁵

Er wordt binnenkort een warmtewisselaar geïnstalleerd waarmee 60% van de nodige energie opgewekt zal kunnen worden.

Er zijn plannen om (deels) op kokos te gaan telen.)

Sociale effecten Kwekerij Osdorp biedt voor alles aan onder meer dak- en thuislozen een plezierige en nuttige dagbesteding. Mensen doen veelal bescheiden, soms ook grote stappen op de participatieladder. Werken in de kassen vergt lichamelijke inspanning en is daarmee gezond. Er worden cursussen aangeboden (o.a. Nederlands), er wordt gemeenschappelijk geluncht, er ontstaan vriendschappen etc.

Literatuur

KNHM

- 2013 Lage drempels voor de buurt, in: Geert Duinhoven e.a. (red.), 2013, *Impuls aan de leefomgeving. Jaarbericht 2012 Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij*, Arnhem (KNMH), p. 34

Stedennetwerk Stadslandbouw

- 2012 *Extern verslag bijeenkomst Stedennetwerk Stadslandbouw, Amsterdam*, 26 september 2012; www-versie beschikbaar op www.netwerkplatteland.nl

⁴ Vgl. KNHM 2013.

⁵ Schrijver dezes maakte als onderzoeker deel uit van een tweetal ambtelijke delegaties die de kwekerij bezochten.

De sociale effecten van stadslandbouw-initiatieven in Rotterdam

3.1 Inleiding

In dit onderzoek staan drie sociale effecten van Rotterdamse stadslandbouw-initiatieven centraal, de effecten op het terrein van (a) sociale cohesie, (b) participatie en werkgelegenheid en (c) gezondheid.

Deze effecten zullen in dit hoofdstuk in drie afzonderlijke paragrafen behandeld worden.

Allereerst is het van belang er op te wijzen dat er tussen deze effecten een nauwe samenhang bestaat.

Zonder participatie van bewoners kan er bijvoorbeeld op een buurtmoestuin geen sociale cohesie ontstaan. Participatie is met andere woorden een voorwaarde voor het ontstaan van sociale cohesie.

Arbeid kan participatie van buurtbewoners daarentegen bemoeilijken of zelfs verhinderen. Wie een betaalde kracht inhuurt voor bepaalde adviezen of werkzaamheden, mobiliseert daarvoor geen buurtbewoners.

Ook gezondheid, het derde thema dat in dit hoofdstuk aan de orde zal komen, wordt in belangrijke mate door sociale factoren bepaald. Sociale cohesie is een van deze sociale determinanten.

Naast deze drie sociale effecten van stadslandbouw stuitte ik zowel in de interviews als in de literatuur op het economische en het sociale belang van *markten*. Ik heb daar aan een aparte paragraaf 3.4 aan besteed.

Tot slot zij opgemerkt dat in onderstaande analyses de in hoofdstuk 2 gepresenteerde projecten de revue zullen passeren. Ik heb daarbij afgezien van verwijzingen naar de desbetreffende projectbeschrijvingen. De namen van de bedoelde projecten zullen steeds *cursief* en met een *Hoofdletter* worden afgedrukt, de lezer kan desgewenst via de inhoudsopgave de relevante projectbeschrijvingen er op naslaan.

3.2 Sociale cohesie

Het begrip sociale cohesie

Sociale cohesie, te definiëren als ‘de bindingskracht van sociale eenheden’¹, is een onderwerp dat al heel lang deel uit maakt van het sociologisch discours. Het is één van de dragende thema’s in het werk van een belangrijke grondlegger van de sociologie, de Fransman Emile Durkheim (1858-1917). Hij gebruikte voor sociale cohesie overigens de term *solidariteit*, een begrip dat hij nadrukkelijk niet-normatief maar descriptief gebruikte.

Durkheim onderscheidde twee vormen van solidariteit: de *mechanische*, gebaseerd op gelijkvormigheid en de *organische*, gebaseerd op onderscheid. In het eerste geval, in samenlevingen met weinig arbeidsdeling, komt de bindingskracht tot stand door, al dan niet afgedwongen, uniform handelen en denken. In het tweede geval, in samenlevingen zoals de onze, met een sterk ontwikkelde arbeidsdeling, lijkt cohesie vrijwillig tot stand te komen en samen te hangen met onderlinge afhankelijkheidsrelaties.

De westerse samenlevingen ontwikkelden zich in Durkheim’s terminologie aldus van een samenleving bijeengehouden door mechanische solidariteit naar een samenleving op basis van organische solidariteit.

Hier dient zich onmiddellijk een interessant theoretisch-sociologisch aspect van stadslandbouw aan, waar Van der Schans als eerste op wees. Op het moment dat de dokter en de toiletjuffrouw – wie anders? – samen in de buurtmoestuin aan het werk zijn is dat, omdat ze dat beiden leuk en/of belangrijk vinden, niet vanwege de interdependentie die Durkheim veronderstelde. Wat we dus zien in menige buurtmoestuin is een aan de door Durkheim gepostuleerde tegengestelde beweging. Op zijn minst curieus...²

De notie ‘sociale cohesie’ heeft een lange geschiedenis, verbonden als deze is met het klassieke sociologische vraagstuk hoe maatschappelijke orde überhaupt mogelijk is. Die geschiedenis wordt hier niet behandeld, wel lijkt het goed er een tweetal zaken uit te lichten.

¹ Schuyt 1997, p. 18.

² Van der Schans en Wiskerke 2012, p. 248. Sommigen zien hier een reden om maar eens op te houden om ‘grondlegger’ Durkheim te blijven aanhalen als het over sociale cohesie gaat. Schuyt stelde voor de concepten van Durkheim om te keren, onder verwijzing naar ‘de ontbindende krachten van de allerwegen uitbreidende sociale mechanisering’ (Schuyt 1997, p. 20). Overigens vindt Blokland-Potters dat Durkheim’s *solidarité* ‘gewoon’ als solidariteit vertaald zou moeten worden, zie Blokland-Potters 1998, p. 119n20.

Ten eerste zal ik een tweetal vormen of aspecten van het verschijnsel sociale cohesie die hier van belang zijn behandelen. Daarna zal ik kort stil staan bij sociale cohesie als doelstelling van sociaal beleid.

Vormen van sociale cohesie

Sociale cohesie heeft een groot aantal aspecten en verschijningsvormen. In deze rapportage zijn twee daarvan belangrijk. Het eerste aspect is het *ontmoetingsaspect*. Je zou het *horizontale* cohesie kunnen noemen, het gaat om de onderlinge contacten tussen mensen, hier om de contacten van buurtbewoners.

Een tweede vorm is de *verticale* cohesie. Hierbij gaat het om de binding van mensen met hun omgeving, van buurtbewoners met hun buurt. Mensen kunnen onverschillig zijn over hun buurt of er juist trots op zijn en er zich voor willen inzetten.³

Buurttuinen kunnen zowel voor de horizontale als de verticale cohesie van belang zijn. Beide aspecten zullen in het onderstaande aan de orde komen.

Later in deze paragraaf zal er nog een onderscheid gemaakt worden tussen twee typen horizontale cohesie: *bonding* en *bridging*.

De wijk als focus van sociaal beleid

De geschiedenis van de focus van bestuur en beleid op de wijk en de buurt begint... in Rotterdam. Daar werd, al tijdens de Tweede Wereldoorlog, de wijk als potentieel sociaal integratiekader min of meer uitgevonden en na de oorlog ook als zodanig benoemd. Een studiegroep, onder leiding van ir. Bos, directeur van de Rotterdamse dienst Volkshuisvesting, was al tijdens de oorlog gaan nadenken over de naoorlogse wederopbouw. In 1946 verscheen de studie *De stad der toekomst. De toekomst der stad* waarin de niet onomstreden notie van *de wijkgedachte* ontwikkeld werd.⁴ De studie getuigde al met al van een zekere angst voor de stad. ‘Zijn onze groote steden nog wel stedelijke gemeenschappen?’ luidt de eerste zin waarmee het *Ten Geleide* van de toenmalige Rotterdamse burgemeester Oud opent.⁵ Op de achtergrond speelde uiteraard het besef dat het in Duitsland vreselijk was misgegaan. ‘(...) Alle strevingen naar stedelijke gemeenschapsvorming en cultuur (zijn) voor een belangrijk deel mislukt (...), omdat de stad door haar chaotische onoverzichtelijkheid niet in staat was de voedingsbodem te bieden, welke voor de vorming van ware gemeenschap en eenheid van levensstijl onmisbaar is’. Daarom wordt de wijkgedachte bepleit, gekenmerkt door ‘overzichtelijkheid en totaliteit’. En: ‘het probleem zal

³ Een soortgelijk onderscheid maakten Cahn et al. 2006, p. 290.

⁴ Bos 1946.

⁵ P.J. Oud, in Bos 1946, p. 7.

dus zijn, hoe aan den stadsbewoner een levensgemeenschap te bieden van zodanig beperkte omvang en zodanige overzichtelijkheid, dat hij er zich thuis kan gevoelen' (...).⁶

Het zuilenstelsel werd zo niet verouderd dan toch niet meer toereikend geacht om een sociaal integratiekader voor stadsbewoners te zijn. Daarvoor zouden wijken en te ontwikkelen wijkvoorzieningen veel geschikter zijn.

De kerken zagen deze wijkgedachte als een grote bedreiging.⁷

Interessant is dat de studiegroep van Bos ook uitgebreid stil staat bij de rol van het openbare groen. 'De mogelijkheid tot het beleven van groen en bodem is een onmisbare waarde voor menswaardige woning- en stedenbouw', meldt de studie. Ruimtegebrek zou daarbij geen probleem hoeven te zijn: 'Het komt ons alleszins rationeel voor de gewenste ruimte die men op de begane grond tussen de bebouwde gedeelten niet kan vinden, boven op de gebouwen te zoeken'.⁸ Een pleidooi voor daktuinen anno 1946!

De idee van de wijkgedachte raakte evenwel snel weer op de achtergrond.

Een belangrijke, doorslaggevende kritiek werd in 1955 geleverd door de latere Rotterdamse hoogleraar sociologie Van Doorn (1925 – 2008). Hij wees vooral op de maatschappelijke realiteit, die in belangrijke mate gekenmerkt werd door de verzuiling.

De zuilen vormden de belangrijkste integratiekaders, daarnaast liet zich op wijk- of buurtniveau in de jaren vijftig geen gemeenschapsleven construeren, zo betoogde Van Doorn.⁹

De idee van wijk zou in de volgende decennia een paar keer opnieuw opduiken: in de jaren zeventig tegen de achtergrond van de stadsvernieuwing en in de jaren negentig in het kader van 'sociale vernieuwing', later aangeduid als 'stedelijke vernieuwing'.

Allerlei nieuwe termen kwamen in oploop – en verdwenen weer, meestal met de ministers en/of de wethouders die er hun naam aan verbonden hadden. Zo waren er de Probleem Cumulatie Gebieden, het Grote Stedenbeleid, de

Wijkaanpak en de Achterstandswijken, later aangeduid als Vogelaarwijken, nog weer later als Prachtwijken, en zeer recent nog, als Krachtwijken.¹⁰ In Rotterdam nestelde zich in beleidskringen ook de notie van het 'gebiedsgericht werken'.

⁶ Bos 1946, p. 49.

⁷ Vgl De Boer 2001, pp. 30-32. Progressief-christelijk Nederland was over het algemeen wel positief over de wijkgedachte, zie bijv. de recensie van Van der Leeuw 1947.

⁸ Bos 1946, resp. p. 108 en 109.

⁹ Van Doorn 1955. Een goede, kort en bondige samenvatting van Van Doorns kritiek geeft De Boer 2001, pp. 31-33.

¹⁰ *Het krachtwijkenbeleid* werd recent geëvalueerd door het SCP, zie Permentier et al. 2013.

De rode draad voor al die naoorlogse aandacht voor de wijk lijkt, tot op de dag van vandaag, de zorg voor het bestaan dan wel het ontstaan van onwenselijk geachte verschillen. Tussen mensen, tussen bevolkingsgroepen, tussen wijken.¹¹

Het accent in het wijkgerichte sociale beleid zou in de 21^e eeuw op de notie *sociale cohesie* komen te liggen. Dat vond – en vindt – overigens niet iedereen terecht, laat staan vanzelfsprekend. Sommige sociologen vinden dat de overheid zich met te veel bemoeit, zeker in de sociale sector. Is die bemoeienis van de overheid met sociale cohesie niet een voorbeeld van *gulzig bestuur* zoals de bestuurskundige Trommel de in zijn ogen soms wat al te gretige overheid typeerde?¹² Trommel zelf acht deze term zeer zeker ook van toepassing op het bevorderen van sociale cohesie, op beleid dat gericht is op de doelstelling 'dat mensen meer gaan samenleven'. De kop boven een interview met Trommel, 'Stop met dat geouwehoer over dat we moeten samenleven', liet daarover geen enkel misverstand bestaan.¹³ Onlangs werd sociale cohesie ook een *dorps ideaal*¹⁴ genoemd en dat is het natuurlijk ook. Sterker nog, sommige mensen kiezen bewust voor de stad omdat zij daar doorgaans met rust gelaten worden.¹⁵ En: eenzaamheid is ook een recht.

Daar komt bij dat sinds de uitvinding van de wijkgedachte na de Tweede Wereldoorlog de mogelijkheden van stadswijken en – buurten om als sociale integratiekaders te functioneren door technologische ontwikkelingen met grote sociale gevolgen als televisie, automobilititeit en internet alleen maar zijn afgenomen¹⁶, ook al geldt dat niet voor iedereen en zeker niet altijd en overal.

De geleverde kritiek op sociale cohesie als beleidsdoel zal desalniettemin mijns inziens op zijn minst als consequentie moeten hebben dat dat beleid goed doordacht en nog beter gelegitimeerd moet worden.

Bowonersbetrokkenheid

De *gemeenschapstuinen* die de toenmalige dienst SoZaWe in Hoogvliet (Oudeland) en Delfshaven (Schiemond) in samenwerking met de twee in deze wijken actieve

¹¹ Zie over de wijken De Boer 2001, p. 29.

¹² *Gulzig bestuur* was ook de titel van Trommel's oratie, zie Trommel 2009.

¹³ Trommel 2010, zie ook Uitermark en Van Beek 2010.

¹⁴ De vraag of sociale cohesie überhaupt een *stedelijk* beleidsdoel zou moeten zijn werd gesteld door Van Ostaijen en Peeters 2011, pp. 12 - 15. Ook Van Stokkom en Toenders (2010) plaatsen in hun literatuurstudie *De sociale cohesie voorbij* zet eveneens vraagtekens achter deze vanzelfsprekendheid.

¹⁵ Zie hierover Blokland-Potters 1998, i.h.b. pp. 243 – 255.

¹⁶ Technologische veranderingen vormen slechts één categorie van maatschappelijke factoren die van invloed zijn op het gebruik van buurten, zie Blokland-Potters 1998, pp. 180 – 187.

woningcorporaties openden, hadden nadrukkelijk sociale cohesie tot doel. Vermoedelijk zal uit de Sociale Index gebleken zijn dat de sociale cohesie in beide wijken niet op het door sommigen wenselijk geachte niveau lag. Sowieso niet in Oudeland. In Schiemond was het probleem dat er weliswaar *binnen* de onderscheiden etnische bevolkingsgroepen voldoende contact was maar naar verluidt *tussen* de verschillende groepen niet.¹⁷ In de literatuur worden deze vormen van horizontale sociale cohesie respectievelijk *bonding* en *bridging* genoemd, in navolging van de Amerikaanse socioloog Putnam.¹⁸ Het eerste aspect gaat over samenbinden van een bepaalde groep, het tweede over bruggen slaan tussen verschillende groepen. Een andere voorliggende vraag is of mensen dat wel kunnen, en willen, meer contacten in de buurt, waaronder dat *bridgen*, contacten buiten de eigen (etnische) groep. Hebben mensen daar überhaupt tijd voor? Soms luidt het antwoord op die vraag gewoon nee. Zelfs kinderen hebben het soms te druk om aan naschoolse zaken deel te nemen, zo merkte men in het project *Fysieke Integriteit* op een basisschool in Bloemhof.¹⁹ Voor de moeders daar blijkt vaak hetzelfde te gelden. Een ouderconsulent van de school vertelt: ‘Het project biedt ouders kansen om te gaan werken. Een heleboel moeders wilden altijd al graag dingen buitenshuis doen maar hadden daar geen tijd voor. De kinderen moesten tussen de middag opgehaald en teruggebracht worden. Nu de kinderen, dank zij het project *Fysieke Integriteit*, overblijven (en op school een warme maaltijd krijgen) hebben ze de kans om bijvoorbeeld naar taalles te gaan. Of om werk te gaan zoeken. Iedere ochtend komen er behoorlijk wat moeders naar school: voor de gezelligheid en het contact’.²⁰

Buurtprojecten zullen enig draagvlak moeten hebben of krijgen.

Zo zijn de gemeenschapstuinen uiteindelijk geen succes gebleken. De gemeenschapstuin in Hoogvliet werd inmiddels opgeheven omdat de school uit het aanpalende noodgebouw vertrok naar een nieuw schoolgebouw elders in de wijk.

De *Gemeenschapstuin* in Schiemond bestaat nog wel, een opbouwwerker deed afgelopen zomer een vergeefse poging om er alsnog wat leven in te krijgen. De gemeenschapstuin in Schiemond liet de afgelopen jaren echter vooral zien hoe het niet

moet.²¹ Geld was het probleem niet. De dienst SoZaWe, die de aanleg van de tuinen financierde, beschikte zelfs over ruime, door het Rijk beschikbaar gestelde re-integratie- en participatie-middelen. Het beheer en het onderhoud van de gemeenschapstuin Schiemond zou door de woningcorporatie geregeld en gefinancierd worden.

Woningcorporaties beschikten toen ook nog over ruime middelen.

De ontwerpster van beide tuinen²² hoefde dan ook zeker niet over één nacht ijs te gaan. Ze betrok zo veel mogelijk bewoners bij het ontwerpen van de tuin door zogenaamde ontwerp-ateliers te organiseren. Op een paar avonden konden wijkbewoners in het buurtcentrum hun wensen kenbaar maken.²³

Toch ging het mis. Bij de oplevering van de tuin bleek dat er vooral technisch het een en ander was fout gegaan. Zo bleken paden van een grindsoort te zijn voorzien die deze onbegaanbaar maakte voor rollators en rolstoelen. Bij de bankjes, eenmaal geplaatst, bleken geen prullenbakken te staan: spreek dan de hangjeugd er maar eens op aan als zij er een zootje van maakt.

Er volgden nog twee drama’s. Het onderhoudsbedrijf SBR dat was ingehuurd voor het onderhoud van de tuin, schoffelde een aantal bakken ‘onkruidvrij’: het bleek echter om door kinderen van de naburige basisschool ingezaaide plantjes te gaan.

Een paar maanden later moesten ook de in de tuin ‘geparkeerde’ kerstboompjes er aan geloven. Inderdaad: ‘die stonden niet op tekening’.

Het resultaat was dat niemand in de wijk zich meer betrokken voelde bij de tuin, ook het bestuur van het Schiemondse bewonersplatform niet.

Ondanks alle goede bedoelingen bleek de gemeenschapstuin Schiemond een tuin die, van bovenaf, in de wijk gedropt werd.²⁴ De bewoners stonden erbij en keken ernaar, medewerkers van de betrokken woningcorporatie Woonbron kennelijk ook. Als de tuin al tot gemeenschappelijkheid leidde was dat in de kritiek op de instanties die maar wat aanrommelden. ‘Zie je wel...’

Zo veel wordt duidelijk uit dit voorbeeld: zò moet je niet een gemeenschapstuin beginnen. Enig draagvlak in de wijk voor een buurttuin, en wel vanaf moment één, is een voorwaarde voor een sociaal functionerende buurttuin.

¹⁷ Zie Bronsveld 2011.

¹⁸ Putnam 1999, pp. 22–23. Putnam gebruikt overigens de term *social capital* in plaats van sociale cohesie en spreekt hij over *inclusive social capital* (bridging) en *exclusive social capital* (bonding), Putnam 1999, p. 22. Putnam muntte deze begrippen niet zelf maar ontleende ze aan werk van Gittell en Vidal, zie Putnam 1999, p. 446n20.

¹⁹ Kritisch over de mogelijkheden van *bridging* op buurtniveau is Van Eijk 2010, pp. 14–17.

²⁰ Ouderconsulent Güler Oguz-Tas, in: Oosterling 2013, p. 283.

²¹ Ik schreef hier eerder over in het vakblad *Groen*, zie Bronsveld 2013.

²² Ontwerpster Jacqueline van der Lubbe was destijds werkzaam voor RadarAdvies. Daarna was zij als zzp-er werkzaam voor Green & So, zie www.greenandso.nl/pages/profiel.

²³ De ontwerp-ateliers zijn voor zover ik heb kunnen achterhalen nooit geëvalueerd, wel vernam ik in de wijk klachten dat een aantal wensen niet gehonoreerd zou zijn. Over de specifieke aanpak in die ateliers is mij niets bekend. ‘Community architecture’ heeft in de UK een traditie, zie bijv. de paragraaf over *Participatory Design* in: Wates en Kneivitt 1987, pp. 143 – 146.

²⁴ Vgl. Van den Brink in: Van Stokkom en Toenders 2010, p. 14.

Samen eten op de Gandhituin

Als de start lukt gaat de rest wel overal zo goed als vanzelf.

Soms nemen bewoners het initiatief, zoals op de *Tuin aan de Maas*, de *Gandhituin* of het *Wollefoppengroen en Co*. Soms is dat de deelgemeente en / of een woningcorporatie.

Voor bewoners zijn er intussen verschillende publicaties met tips en adviezen met de *do's* en de *don'ts* bij het opzetten van een tuin.²⁵ Uiteraard kunnen hier ook ambtenaren, professionals en bestuurders hun voordeel mee doen. Gemeenten en andere partijen zoals woningcorporaties zullen vooral *bewoners* die iets willen moeten faciliteren. Want zonder bewoners die de kar mee helpen trekken gaat het domweg niet.

Rol van professionals

Professionals kunnen het voortouw nemen, zoals bijvoorbeeld Caroline Zeevat in Schiebroek Zuid en de medewerkers van Creatief Beheer op de Afrikaandertuin. In sommige wijken zal het initiatief zelfs van professionals moeten komen. Niet overal in alle Rotterdamse wijken is het nodige zelforganiserend vermogen aanwezig.

Professionals pakken zaken verschillend aan, zo blijkt. De verschillen in aanpak tussen deze beide projecten zijn intrigerend. Zeevat benaderde in de Rotterdamse Krabbestraat en omgeving bewoners met de vraag of zij belangstelling hadden voor

²⁵ Zie bijv. Alix 2011, Van den Goorberg en Scheffers 2012, Stobbeleaar 2012 alsook 'de zeven tips van Judith' in de projectbeschrijving van *Tuin aan de Maas*, p.p. 39 - 40.

een tuintje waar groenten verbouwd zouden kunnen gaan worden. Toen zij twee belangstellenden gevonden had, liet ze de graafmachine komen en werden er twee moestuintjes aangelegd.

Maar Zeevat ging veel verder. Gestimuleerd door haar zetten buurtbewoners grote stappen op de participatieladder. Tegenwoordig staat een aantal bewoners trots op de Rotterdamse Oogstmarkt, met producten, zelfgemaakt, met ingrediënten uit de Schiebroekse moestuinen.

Creatief Beheer begon in de openbare ruimte met 'iets', zonder bewoners. In de Afrikaanderwijk kreeg men een stuk grond van eigenaar woningbouwcorporatie Vestia in beheer. Het lag braak en zou voorlopig niet bebouwd gaan worden. Een Creatief Beheer-medewerker begon met de aanleg van een tuin. Buurtbewoners liepen langs en zagen dat. 'Wat bent u aan het doen?' Die nieuwsgierigheid is er eigenlijk altijd. De rest ging vanzelf, zo bleek ook in de Afrikaanderwijk. Al heel gauw kwamen er mensen die zeiden mee te willen doen. Betrokkenheid ontstond vanzelf, spontaan, en bovendien ook vrij snel.

De aanpak van Creatief Beheer levert een tuin op waar buurtbewoners aan de slag gaan, werken en ontspannen, elkaar ontmoeten en tegelijkertijd een plek creëren waar kinderen veilig kunnen spelen. Last but not least ging ook de wijk er nog eens beter uitzien.

Bewonersinitiatieven

Bij buurtbewoners die zelf een tuin beginnen gaat het niet veel anders. Zij zetten op enig moment, bijvoorbeeld op een zonnige voorjaarszondagmiddag, 'gewoon' een spa in de grond. Ook dan duurt het niet lang of de vraag 'Wat bent u aan het doen' meldt zich.

In een enkel geval loopt het iets anders. Door de ligging tussen drukke verkeerswegen komen er op de *Gandhituin* nauwelijks voorbijgangers. Werving van vrijwilligers ging daar aanvankelijk via het netwerk van *Transition Town*²⁶, later ook via een bewonersorganisatie en, niet te vergeten, via de buurtkrant.

Dat buurtmoestuinen sterk afhangen van één of meer trekkers is duidelijk. Of de potentiële trekkers van zo'n bewonersinitiatief brood zien om daadwerkelijk actief te worden zal evenwel weer afhangen van het sociale functioneren van de betreffende

²⁶ Zie over Transition Town www.transitiontownrotterdam.nl, zie ook de studie van de Engelse Transition Town-grondlegger, Hopkins 2008. Een interview met Daniël Opbroek, een van de oprichters van Transition Town Rotterdam, is te vinden in Bakker 2011, pp. 292 – 294.

buurt – dat wil zeggen zoals de bewoner van die buurt dat functioneren percipieert. Duidelijk is ook dat, als een wijk om de zoveel tijd min of meer wordt neergezet als ‘het afvoerputje van Rotterdam’, dat dat in ieder geval niet heel erg motiverend zal zijn voor buurtbewoners om hun nek uit te steken en aan de slag te gaan. Bij zowel de *Sociale Index* als de *Veiligheidsindex* spelen dit soort *selffulfilling prophecy* mechanismes. Wie gaat er ‘s avonds de straat nog op als de Veiligheidsindex meldt dat de wijk voor veiligheid een dikke onvoldoende krijgt? Wie steekt zijn nek uit als je wijk – zoals Schiedmond een paar jaar terug – tot de meest kind-onvriendelijke wijk van Nederland wordt gebombardeerd?²⁷

In ieder geval zou het winst zijn als gerealiseerd wordt dat deze indexen ook deze onbedoelde effecten hebben: ze kunnen de bereidheid van bewoners om zich in te zetten voor hun buurt in negatieve zin beïnvloeden. ‘Een ongunstige wijkreputatie en het gevoel als tweederangsburger gezien te worden, maakt het voor bewoners moeilijk om in hun medebewoners potentiële medestanders te zien’.²⁸

Misschien moet je zelfs nog een stap verder gaan en, met Van den Brink, stellen dat het succes van wijkgerichte initiatieven niet zo zeer afhangt van *best practices* maar vooral van min of meer toevallig betrokken en welwillende individuen, van *best persons*.²⁹ Dergelijke *best persons* vind je onder de bewoners, maar ook onder professionals en bestuurders.³⁰

Dit betekent dat welwillende bestuurders en beleidsmakers zich voor alles de vraag moeten stellen: hoe kunnen wij, vanuit de gemeente of de woningcorporatie, de spaarzame bewoners die zich voor hun wijk willen inzetten zo veel mogelijk steun bieden?³¹

En de bewoners? Die moeten op zoek naar welwillende ambtenaren.

Bij het ontbreken daarvan blijkt een betrokken deelgemeente-bestuurder nogal eens uitkomst te kunnen bieden. Ik hoorde daar herhaaldelijk voorbeelden van.

27 Zie Steketee et al (red.) 2008, vgl. www.zorgwelzijn.nl/Welzijnswerk/Nieuws/2008/3/Rotterdam-Schiedmond-slechtste-wijk-voor-kinderen. Zie voor een soortgelijke kritiek Van der Zwaard 2012, p. 186.

28 Van der Zwaard en Specht 2013, p. 65. De bereidheid om vrijwilligerswerk te doen is in Nederland overigens opvallend stabiel. Wel lijkt er sprake van onderregistratie en (dus) van contraproductieve beeldvorming over de feitelijke inzet, zie Van der Zwaard en Specht 2013, Hoofdstuk 2. Beschikbare gegevens over vrijwillige inzet in en voor de buurt, pp. 21 – 32. Zie voor een indrukwekkend overzicht van de in het Oude Westen actieve bewonerswerkgroepen, pp. 30 – 31.

29 Van den Brink et al. 2012.

30 Van den Brink et al 2012, pp. 15 – 16.

31 Vgl. Van den Brink in: Van Stokkom en Toenders 2010, p. 14.

Stadslandbouwend Rotterdam zal ze gaan missen, vermoed ik, die betrokken DG-bestuurders.

Continuïteit

Continuïteit is op buurtmoestuinen natuurlijk belangrijk. Helaas is deze continuïteit met vrijwilligers niet altijd, en zeker niet per definitie, gegarandeerd.

Een buurttuin waar het op een gegeven moment wat minder ging was *Wijktuin De Esch*. De initiatiefneemster en gedurende enkele jaren de trekker van de tuin ging verhuizen waarna de tuin nogal in de versukkeling raakte. In 2012 maakte de tuin echter een doorstart met een andere trekker. Anders dan voorheen had men moeite vrijwilligers te rekruteren. De tuin werd bij de doorstart ook een stuk groter. Zagen potentiële vrijwilligers te zeer op tegen het vele werk dat deelname toen met zich meebracht? Het vaste werktijdstip, woensdagavond vanaf half zeven zal voor moeders met jonge kinderen veelal een onmogelijk tijdstip zijn.

Elders in de stad loopt het aantal actieve mensen soms ook terug. Zo bleven op de *Tuin aan de Maas* toen deze min of meer ‘klaar’ was alleen de echte tuinierliefhebbers actief. Bij bijzondere gelegenheden komt overigens ‘gewoon iedereen’ weer wel langs. En ach, mensen krijgen een partner, een partner wordt ziek, of men gaat weer eens wat anders doen. Het clubje actieve mensen moet voor die continuïteit een zekere omvang hebben, vijf à zes personen is een mooi aantal. Als er dan iemand uitvalt blijven er genoeg mensen over om door te gaan. Na verloop van tijd komen er meestal ook wel weer nieuwe vrijwilligers aanwaaien.

De continuïteit van een buurttuin kan ook door het jaar heen een probleem zijn.

’s Winters gebeurt er immers niet zo veel op en om een tuin. Wel hoorde ik een paar keer dat, als de ontwerpprincipes van de permacultuur worden toegepast – zoals op de kruidentuin van *Fysieke Integriteit* aan de Stokroosstraat –, de tuin er ook ’s winters goed uit kan zien. De verticale sociale cohesie zal dan waarschijnlijk wat minder seizoensgevoelig zijn dan de horizontale.

Met een ruimte die verwarmd kan worden is ook daar wat aan te doen. Er kunnen dan ook ’s winters activiteiten worden georganiseerd. Dat gebeurt bijvoorbeeld op de *Gandhituin*. Er worden daar cursussen gegeven. Aan de deelnemers wordt een kleine bijdrage gevraagd en men verwacht zelfs dat daarmee de pacht die de gemeente vroeg of laat voor de grond gaat vragen betaald zal kunnen worden.

In de Delftse herstructureringswijk Poptahof zette bewoonster Tilly Kaisiëpo, afkomstig uit Papua Nieuw-Guinea en naar eigen zeggen ‘in Nederland in ballingschap levend’

een *Moe's Tuin* op. Een moestuin inderdaad, zoals haar moeder die ooit had op Nieuw Guinea. Haar dochter verzon de naam.

Mevrouw Kaïseipo sprak van huis uit goed Nederlands en voelde zich 'vanaf moment één' zeer betrokken bij de migrantenvrouwen (en – mannen) van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse komaf die vanaf de jaren zeventig bij haar in de wijk kwamen wonen. Daarna ook bij leden van de etnische groepen die later in de wijk neerstreken zoals de Somaliërs, de Irakezen en de Oost-Europeanen. Ze stelde dat, als je contact wil leggen met migrantenvrouwen, je hen moest verleiden om naar buiten te komen. 'En hoe kan dat beter dan met een moestuin?'

Het duurde even voordat de Projectgroep Poptahof (een buurtgebonden samenwerkingsverband van de gemeente Delft en woningcorporatie Woonbron) die in verband met herstructureringsplannen inderdaad betere contacten met de bewoners met een niet-Nederlandse achtergrond wilde, overtuigd was, maar Kaisiëpo kreeg haar zin. Er moesten alleen wel Nederlanders mee doen: 'Anders heb je nog geen integratie', aldus Kaisiëpo. 'Die vrouwen moeten toch wat kunnen doen met die Nederlandse lessen?'

De tuin werd een groot succes. In 2013 ging het echter mis tussen de initiatiefneemster en haar kindje de Moe's Tuin. Het informele bestuur, de tuingroep, had, buiten haar om, besloten dat elke deelnemer € 10 moest gaan betalen. Zo zouden mensen die weinig meer deden met hun tuin deze wellicht opzeggen en zo zou de volgende op de wachtlijst een tuin kunnen krijgen. Mevr. Kaisiëpo weigerde dat tientje te betalen.³² Zeer benieuwd of de tuin het zonder deze zeer bevlogen *best person* - vele jaren zorgde zij voor de continuïteit - gaat redden.

Stadslandbouw en horizontale sociale cohesie

Wie er ook begint, bewoners of een professional met later aanhakende bewoners, voor je het weet ontstaat er doorgaans een kerngroepje van zo'n 5 betrokken bewoners die wel iets zien in een buurt(moes)tuin. Die mensen maken onderling afspraken en runnen in feite de tuin. Daar omheen ontstaat vrij snel een eerste schil van 5 tot 10 mensen die met regelmaat komen helpen. Na verloop van tijd ontstaat er een tweede schil van nog eens 10 of 15 mensen die zo af en toe eens komen kijken, zeker als er iets bijzonders wordt georganiseerd.

Afhankelijk van de grootte van de tuin gaat het in totaal om zo'n 20 tot soms wel 50 mensen. Betrokkenheid laat zich niet organiseren door het ontwerp min

³² Zie het artikel in een huis-aan-huisblad, vermeld in de literatuurlijst bij de project-beschrijving van *Moe's Tuin*, DoZ 2013.

of meer te democratiseren, zoals de geschetste geschiedenis van de Schiemonde gemeenschapstuin leert. Alhoewel: je kan als initiatiefnemer natuurlijk het geluk hebben dat er ondanks alles toch een of meer wijkbewoners enthousiast worden.

Het inzetten en de rol van professionals, het al dan niet produceren van voedsel en de vraag of tuinen individueel of collectief gerund worden, zijn factoren die allerlei sociale consequenties hebben, onder meer op de mate en de aard van de belangstelling, de betrokkenheid en de participatie en de kans op toenemende sociale cohesie in een buurt.

In ieder geval is het goed dat gerealiseerd wordt dat al die keuzes consequenties hebben, ook voor de bereidheid van bewoners om al dan niet mee te doen.

In een recente literatuurstudie betoogt de socioloog Lub dat er geen reden is veel vertrouwen te hebben in de sociale effecten van projecten die gericht zijn op het bevorderen van horizontale sociale cohesie. Veel wijst er echter op dat buurt(moes)-tuinen wel geschikte instrumenten zijn voor het stimuleren van sociale cohesie. 'Echte sociale binding vraagt om herhaaldelijke ontmoetingen en daarmee om een context waarin mensen elkaar ontmoeten', schreven Snel en Boonstra.³³ Buurttuinen bieden zo'n context. Een tuin is een ontmoetingsplek, bovendien tegelijkertijd ook een prima gespreksonderwerp voor mensen die – kennelijk - belangstelling voor een tuin delen.

Het verbouwen van voedsel geschiedde traditioneel in Nederland op individuele tuinen. De volkstuintraditie in Nederland maar ook die in Engeland laten dat duidelijk zien.³⁴ Ook de succesvolle Internationale Gärten in Duitsland bestaan uit individueel onderhouden tuinen.³⁵ In Rotterdam zien we het ondermeer terug op het Schiebroekse stadslandbouwproject. Een goed voorbeeld is ook de Delftse *Moe's Tuin*.

De *Gandhituin* daarentegen wordt collectief beheerd en onderhouden. Waarschijnlijk hangt dit samen met het feit dat op dit project maatschappelijke doelstellingen een grote rol spelen.

Voedselproductie levert in ieder geval ook een oogst op. En die oogst moet verdeeld worden. Die verdeling biedt dan verschillende mogelijkheden, mogelijkheden met kleinere of grotere sociale effecten. In ieder geval moet er overlegd worden en moeten er uiteindelijk afspraken over gemaakt worden.

³³ Snel en Boonstra 2005, p. 133.

³⁴ Zie bijv. Wiltshire en Geoghegan 2013.

³⁵ Dit in tegenstelling tot mijn eerdere opmerking in Bronsveld 2013a, p. 40. Zie over de *Internationale Gärten* Müller 2012, vgl. Wood en Landry 2008, pp. 180 – 181.

De opbrengst kan bijvoorbeeld verkocht worden – op de Rotterdamse Oogstmarkt – zoals onder meer gebeurt met producten afkomstig uit het Schiebroek Zuid project. Op andere tuinen worden oogstfeesten gehouden, zoals op de *Wijktuin De Esch*. Gemeenschappelijke gegeten wordt er op de *Gandhituin*. Overigens kun je ook gaan koken, zoals op *Wijktuin De Esch*, zonder dat er op de betreffende tuin voedsel wordt verbouwd.

Bijzondere gebruikersgroepen

Bepaalde groepen bezoekers zijn voor vele stadslandbouwinitiatieven van belang. Hier zullen achtereenvolgens mensen met een migratie-achtergrond, kinderen, ouderen en kwetsbare individuen de revue passeren.

In april 2013 werd in Rotterdam een *Food Council* opgericht. Daarbij viel nogal eens de naam van de Canadese stad Toronto. De *Food Policy Council* van deze miljoenenstad, de vierde stad van Noord-Amerika, stond model voor die van Rotterdam.³⁶ Toronto is een stad met het hoogste percentage migranten ter wereld.³⁷ Ook Rotterdam is een *arrival city*.³⁸ Vermoedelijk zal Rotterdam in 2015 een *minorities' majority* hebben.³⁹

De Toronto Food Policy Council is nadrukkelijk met multiculturele zaken bezig.⁴⁰ Het is daarbij goed te beseffen dat de Canadese samenleving van oudsher bestaat uit twee 'etnische groepen': de Engelstalige meerderheid en een flinke francofone minderheid. Die Franse minderheid en alle latere minderheidsgroepen kregen in Canada niet alleen individuele burgerrechten maar ook *collectieve* rechten, met name in de sfeer van het onderwijs.

Tegen deze achtergrond is het nuttig enige aandacht te besteden aan de Rotterdammers met een migratie-achtergrond.

Op vrijwel alle Rotterdamse buurttuinen zijn mensen met een niet-Nederlandse achtergrond actief. Met de *Tuin aan de Maas* als enige uitzondering. Mensen met een niet-Nederlandse culturele achtergrond zijn nu eenmaal dun gezaaid op de Müllerpier. Overigens komen er wel eens mensen uit Schiedamse Oogst op. Dat mag, al wordt er wel bij gezegd dat het dan wel min of meer de bedoeling is dat men wat terug doet voor de tuin. En ook dat gebeurt. In het Schiebroekse stadslandbouwproject nemen

Appelooft op de Buytenhof

nadrukkelijk migrantenvrouwen deel. En de kinderen op de Bloemhof-school waar Rotterdam Vakmanstad een aantal tuinen runt hebben vrijwel allemaal een niet-Nederlandse culturele achtergrond.

Toch is het de vraag in hoeverre de bestaande buurttuinen aansluiten bij de wensen van bijvoorbeeld Turkse, Marokkaanse of Surinaamse Rotterdammers. Uit de literatuur is bekend dat die wensen per cultuur uiteen kunnen lopen. In een stad als New York bijvoorbeeld zijn duidelijke verschillen waar te nemen tussen opzet en gebruik van de *community gardens*. Latino's uit onder meer Puerto Rico runnen veelal zogenaamde *casita*-tuinen.⁴¹ Doel van deze tuinen is vooral gezelligheid, niet zo zeer de productie van groente, zoals doorgaans wel de bedoeling is op de Newyorkse tuinen die door Afro-Amerikanen gerund worden.⁴²

³⁶ Zie over Toronto's Food Policy Council bijvoorbeeld Jäggi 2013.

³⁷ Armstrong 2004, p. 307.

³⁸ Saunders 2010. Saunders besteedt uitgebreid aandacht aan Toronto.

³⁹ Zie Hoppesteijn 2012, p. 14. De notie *minorities' majority* werd onder meer gebruikt in Chicago toen in deze stad in 2000 de minderheden de meerderheid werden.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld Donald 2009.

⁴¹ *Casita* is Spaans voor huisje.

⁴² Saldivar-Tanaka en Krasny 2004, pp. 403–405, vgl. Kurtz 2001, p. 659. Kurtz beschrijft een drietal etnisch-specifieke tuinen in Minneapolis, Baker (inmiddels is hij coördinator bij de *Toronto Food Policy Council*) doet dat voor tuinen in Toronto, zie Baker 2004.

Het gebruik dat de diverse bevolkingsgroepen van de publieke groene ruimte maken loopt ook in Rotterdam sterk uiteen, zo blijkt uit onderzoek. Autochtone Rotterdammers gaan fietsen in de ommelanden, de Turkse Rotterdammers gaan barbecueën in het Kralingse Bos.⁴³ Zouden Turkse Rotterdammers op de bestaande buurttuinen kunnen en mogen barbecueën? Ik kan mij voorstellen dat het antwoord op deze vraag niet automatisch ‘ja’ luidt.

Het zou los van dit antwoord een goed idee zijn als er ook zichtbare migrantentuinen zouden komen.

Op de Botanische Tuin was in 2009 enige tijd een miniatuuropstelling van een *islamitische tuin* te zien. Islamitische tuinarchitectuur heeft een eeuwenoude geschiedenis.⁴⁴

Het is daarom te hopen dat het project getiteld Rotterdamse Munt, een project waar Turks- en Marokkaans-Rotterdamse vrouwen munt gaan telen, spoedig van de grond zal komen.⁴⁵

Een tuinman in de wijk: zou die niet even, een uurtje, een middag op mijn kind kunnen passen? Het wordt nogal eens gevraagd. Soms ook niet en neemt men gewoon de gelegenheid te baat ‘Ik ben over een uurtje terug hoor’⁴⁶.....

Voor de *Afrikaandertuin* was de opvang van kinderen van werkende ouders bijna een bestaansreden van de tuin geworden.⁴⁷ Op *Wijktuin De Esch* wil men deze verantwoordelijkheid daarentegen nadrukkelijk niet op zich nemen. Op de *Tuin aan de Maas* zijn het de eigen kinderen van de vrijwilligers die op de omheinde tuin veilig kunnen spelen.

In de paragraaf over werkgelegenheid zal ik op de mogelijkheden voor kinderopvang terugkomen.

Ouderen vormen in een vergrijzende samenleving als de Nederlandse een in toenemende mate belangrijke bevolkingsgroep, ook in Rotterdam.⁴⁸

Toch zijn ouderen al met al in het Nederlandse discours over sociale cohesie vooralsnog tamelijk afwezig. Dat zal snel gaan veranderen. Als gevolg van allerlei bezuinigingen en de decentralisatie van voorzieningen van het Rijk naar gemeenten, zullen ouderen een steeds belangrijkere doelgroep voor het gemeentelijke sociale beleid worden. Ouderen zullen langer zelfstandig moeten blijven wonen, en alleen al daarom zullen buurtcontacten voor ouderen belangrijker worden.

In de VS is die aandacht voor de ouderen er wel. In een recente studie over *urban agriculture* in New York City is ouderenparticipatie nadrukkelijk een issue. In Amerikaanse publicaties wordt ‘socially integrated aging’ terecht wel als een belangrijk item beschouwd bij het vaststellen van het succes in de *metrics* van stadslandbouwprojecten.⁴⁹

Anderzijds: er zijn ook in Nederland projecten die ‘generaties willen verbinden’, met expliciete aandacht voor ouderen dus. Opvallend is dat die projecten nogal eens groene projecten zijn. Zoals bijvoorbeeld blijkt uit de projectencatalogus *Generaties verbinden, inspiratie vinden* van het Kenniscentrum Wonen-Zorg van woningcorporatiekoepel Aedes: drie van de daarin beschreven veertien projecten zijn *groen*.⁵⁰

Het bereiken van ouderen was nadrukkelijk wel een van de doelstellingen van de *Gemeenschapstuinen*. Ik sprak destijds een oude dame die een klasgenootje van haar kleindochter op de *Schiemondse gemeenschapstuin* ontmoette: ‘Zo’n Marokkaans joch met zo’n capuchon.’ Ze vertelde dat ze altijd een beetje bang voor deze jongens was. Maar wat bleek: ‘Het was nog een leuk joch ook’.⁵¹

Op de *Wijktuin De Esch* poogt men – vooralsnog met weinig succes – bewoners van een aanpalend woon-zorgcomplex bij de tuin te betrekken.

⁴³ Zie Dujardin en De Vries 2008.

⁴⁴ Islamitische tuinen hebben een lange traditie, zie bijv. Barrucand 2000.

⁴⁵ Zie rotterdamsemunt.nl en Green Deal 2013, pp. 39 - 43.

⁴⁶ Wellicht speelt hier op de achtergrond dat ouders afkomstig uit landen als Turkije en Marokko hun kinderen wat gemakkelijker aan het algemene toezicht van burens en andere wijkbewoners toevertrouwen. In een onderzoek uit 1990 werd er al eens een verband gelegd tussen dit gegeven en het feit dat kinderen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond significant vaker een verkeersongeluk kregen dan kinderen met een ‘Nederlandse’ of een Surinaamse achtergrond. Zie Junger en Steehouder 1990. Ook uit later onderzoek blijkt dat sterfte onder kinderen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond in Nederland nog altijd bovengemiddeld hoog is, zie bijv. Van Steenberghe et al. 1999.

⁴⁷ In de loop van 2013 is het aantal kinderen dat op de Afrikaandertuin wordt opgevangen door de sloop van woningen in de buurt overigens weer sterk teruggelopen.

⁴⁸ Het demografisch profiel van Rotterdam is enigszins afwijkend, Rotterdam verjongt in vergelijking met ontwikkelingen elders, Hoppesteijn 2012, p. 6, zie ook Bronsveld 2012.

⁴⁹ Zie bijv. Cohen 2012, p. 101.

⁵⁰ Kenniscentrum Wonen-Zorg 2013. Genoemd worden de Generatietuin Zielhorst in Amersfoort en de Generatietuin in Den Haag. Op grond van de Haagse ervaringen publiceerde het Ministerie een nuttig, zij het ietwat bureaucratisch ingestoken handreiking, zie: Verspeek (red.) 2011. Overigens stelt in Rotterdam de gemeentelijke dienst Sport en Recreatie (in 2013 opgegaan in het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling) sinds jaar en dag *seniorentuinen* ter beschikking. In 2013 was het tarief voor een tuin van 35 m² €40 per jaar.

⁵¹ Vgl. Bronsveld 2011.

Op de *Moe's Tuin* aan de Delftse Poptahof kwam er een speciale 'rolstoelvriendelijke' tuintafel. Belangrijk bleek het aanhaken van 'een Marokkaans omaatje'. Zij blijkt namelijk een belangrijke troef tegen vandalisme. Dat 'Marokkaanse omaatje' zo vertelde een vrijwilliger, heeft drie, misschien inmiddels wel vier generaties familie in de wijk wonen, waarvan er een stuk of tien tot de categorie 'jongeren' behoren. Niemand die het zeker weet maar ongetwijfeld wordt 'de tuin van oma' en dus ook haar medetuinierders beschermd door deze jongeren.

Die neefjes en nichtjes komen oma trouwens ook helpen. Alle redenen dus om de deelname van ouderen in de buurtmoestuin als een must te beschouwen. Er is zelfs een ecologisch argument voor etnische diversiteit in de buurtmoestuin. Wijkbewoners met verschillende culturele achtergronden die hun 'eigen' eetbare gewassen in buurtmoestuinen gaan kweken leveren een bijdrage aan de biodiversiteit in de stad.⁵²

'Mensen met een lichte handicap – lichamelijk of mentaal – mensen met angsten of depressie, met onrust of verdriet. In een gastvrije natuurspeeltuin', schrijven de auteurs van een boek over *Speelnatuur in de stad*, 'vinden deze mensen een veilige overzichtelijkheid'.

Volgens deze auteurs werkt de groene en 'niets eisende' omgeving helend. Het geregelde beheer en de aanwezigheid van informeel toezicht is ook een belangrijke factor.⁵³

Stadslandbouwprojecten kennen dergelijke bezoekers ook en zij voelen zich daar om vermoedelijk precies dezelfde redenen eveneens op hun gemak. Ook de doorsnee buurt(moes)tuin wordt door kwetsbare groepen als een veilige plek, mede dank zij het ook hier informele toezicht, ervaren.

Ik heb er tijdens het veldwerk voor dit onderzoek niet systematisch naar gevraagd maar toen een van de auteurs van deze *Speelnatuur*-studie mij vroeg of buurtmoestuinen ook dit soort mensen aantrekt, kon die vraag zonder aarzeling met een volmondig ja worden beantwoord. Want ik zag meer dan een paar keer 'mensen met een vlekje' het op de bezochte buurtmoestuinen naar hun zin hebben. In een van de interviews kwam bovendien een 'buurt-alcoholist' voorbij die 'een even regelmatige als gezellige bezoeker' genoemd werd.

⁵² Baker 2004, p. 323. Wereldkampioen van deze multi-culti-biodiversiteit is waarschijnlijk Los Angeles, zie Jencks 1993, pp. 126–131. Vgl. ook Clausen 2012, over een tuin in Berlijn, met op p. 23 een foto van de stelling 'Andere Sprache ist andere Blumen'.

⁵³ Van den Bogaard et al. 2009, p.132.

'De stad laat hier een ander gezicht zien: zacht, speels, verwonderend, met een ander tempo en zonder prestatiedruk', schrijven de auteurs van de genoemde studie verder.⁵⁴ En ook deze woorden zijn van toepassing op de buurtmoestuinen. Op de *Voedseltuin* maakten kwetsbare mensen een substantieel deel van de doelgroep uit. En op bedrijven als *Kwekerij Osdorp* en *De Buytenhof* is maakt deze doelgroep dankzij hun persoonsgebonden budgetten onderdeel van het verdienmodel.

Zelforganisatie

Niet iedereen zal meedoen in buurtprojecten en initiatieven zoals een buurtmoestuin. Zelforganisatie van buurtbewoners sluit ook mensen uit, dat is zelfs onvermijdelijk, heeft socioloog Uitermark een aantal keren vastgesteld.⁵⁵

Ook kan er sprake zijn van zelfuitsluiting: mensen denken soms al gauw dat een project niet voor hen bedoeld is. Als er bijvoorbeeld veel vrouwen actief zijn zou dat de mannen er wel eens van kunnen weerhouden om mee te doen. En (vaker?) andersom. Een zeer aanwezige etnische groep kan een andere groep al dan niet terecht het idee geven dat het project alleen voor die groep bedoeld is.

Dat er in buurten verschillende groepen met verschillende oriëntaties op buurt en wijk actief zijn bewees de geschiedenis van *Wijktaun De Esch*. Bij de start een paar jaar terug bleek een lid van het Bewonersplatform in de wijk tegen de tuin. Hij vond het maar 'een rommeltje'. Dat de twee initiatiefneemsters zelf contact opnamen met de deelgemeente en zich niks aantrokken van het vermeende monopolie van het Bewonersplatform op dergelijke contacten schoot in het verkeerde keelgat.

Dat bewonersplatforms lastig kunnen zijn is een gegeven.⁵⁶ Het is heel dikwijls ook een specifieke groep, een groep van 'oude witte mannen': die hebben de tijd om in zo'n platform zitting te nemen.

Professionals kunnen er op toe zien dat de projecten in principe voor iedereen toegankelijk zijn en blijven. Het zijn uiteraard ook de professionals die er voor kunnen zorgen dat er in wijken waar het zelforganiserend vermogen tegen blijkt te vallen toch iets van de grond kan komen.⁵⁷

Daarnaast is het van belang dat de communicatie met de buurt breed wordt opgezet. Dus niet alleen maar via website, e-mail en facebook – waar lang niet iedereen toegang

⁵⁴ Van den Bogaard et al. 2009, p.143.

⁵⁵ Zie met name Uitermark 2011 en Uitermark 2012.

⁵⁶ Voor Armstrong is dit een reden om buurttuinen, juist omdat deze doorgaans omstreken zijn, als *political spaces* te beschouwen, zie Armstrong 2004, p. 306.

⁵⁷ Vgl. Kleinhans en Bolt 2011.

toe heeft - maar vooral ook via posters in het winkelcentrum en stukjes in de huis-aan-huis verspreide wijkkrant.

Iedereen moet mee kunnen doen. Tegelijkertijd kan niet iedereen meedoen, werd zojuist gesteld.

Het bereik van buurttuinen loopt sterk uiteen. Van een handjevol op de tuin in Buurttuin *Kralingen West* tot wel 50 bezoekers op de *Gandhituin*.

Toch geeft uiteindelijk het aantal vrijwilligers en/of bezoekers niet de doorslag bij het beantwoorden van de vraag naar het succes qua sociale cohesie van een buurttuin. Er is immers ook nog dat tweede aspect, de *verticale* cohesie. Dat tuinen een belangrijke rol kunnen spelen bij deze verticale cohesie is bekend uit de literatuur. Zo zijn New Yorkers in het algemeen bijzonder trots op hun *community gardens* en daarmee op hun wijk.⁵⁸

In de Nederlandse literatuur over buurtgericht sociaal beleid was altijd veel aandacht voor *community*, veel minder voor *place*, zo stelde stadssocioloog Reijndorp ruim 15 jaar geleden vast.⁵⁹

Er is sedertdien zeer zeker meer aandacht gekomen voor verticale cohesie. Als voorbeeld kan hier de WRR-studie met de veelzeggende titel *Vertrouwen in de buurt* uit 2005 genoemd worden.⁶⁰ Ook de Nederlandse (her)ontdekking van het werk van de Amerikaanse publiciste en activiste Jane Jacobs (1916 – 2004) vormt hier een illustratie voor. Er verscheen in 2009 een Nederlandse vertaling van haar klassieke studie *The death and life of great American cities* uit 1961.

Ook Lub wijst op het vele malen grotere belang van 'buurtbinding' dan dat van 'ontmoeten' en 'contacten'.⁶¹ 'De belangrijkste bijdrage van ruimtelijk beleid aan de problematiek van wijken zou daarom wel eens het creëren van een omgeving met een eigen karakter en aantrekkingskracht die een binding van verschillende groepen oproept kunnen zijn', schreef de eerder aangehaalde Reijndorp destijds ook al.⁶²

Zorg er met andere woorden voor dat mensen redenen hebben om trots te zijn op de wijk of buurt waar zij wonen.

Tuinen bieden die mogelijkheid. Die tuinen moeten er dan wel goed uitzien. Het zou zo maar kunnen dat daarvoor bloemen belangrijker zijn dan groentes.

Aan de horizontale cohesie kunnen vooral groenten iets toevoegen, wat de verticale cohesie betreft zullen dat toch vooral de bloemen zijn.⁶³

Verder kan de buurtidentificatie uitgebouwd worden door op die buurttuinen voor iedereen toegankelijke activiteiten te organiseren. 'Om een tuin van meer mensen te laten zijn dan van de tuinders is (...) een extra naar buiten gericht programma nodig', stelt ook Van der Zwaard. Want: 'tuinieren is toch een beetje naar binnen gekeerde bezigheid. Tuinders kijken vooral naar de grond, al praten sommigen graag over stekjes, onkruid, de eerste knoppen, de oogst, te droog en te nat enz. enz'.⁶⁴

Ze praten echter meestal wel met nieuwsgierige voorbijgangers, zou ik daar aan willen toevoegen. Ik kan het niet bewijzen maar stadsboeren, tuinierders actief in de openbare ruimte, zijn meen ik te weten toch net wat meer 'omgevingsbewust' dan de gemiddelde volkstuinder.⁶⁵

Buurttheater op de *Afrikaandertuin*, een zondagmiddagborrel op *De Tuin aan de Maas*, koken met de buurt zoals men op *Wijktuin De Esch* gestart is, de sax van James Carter tijdens het *Entertuinment* op de *Tussentuin*, de tweewekelijkse gemeenschappelijke maaltijd op de *Gandhituin*. Ook als je er allemaal niet heen gaat kun je het toch leuk en / of belangrijk vinden dat dergelijke dingen in je wijk gebeuren.

58 Zoschreef Donna Armstrong over de New Yorkse *community gardens*: 'Gardens seemed to provide a symbolic focus for some neighborhoods, which increased neighbourhood pride and the aesthetic maintenance of neighborhoods', Armstrong 2000, p. 325.

59 Reijndorp 1997, p. 139.

60 WRR 2005.

61 Lub 2013, p. 58. Zie ook het vierde hoofdstuk *Buurtidentificatie: mentaal investeren in de 'hele buurt'* in Van Stokkom en Toenders 2011, pp. 103 - 121.

62 Reijndorp 1997, p. 139.

63 Eetbare bloemen zijn er gelukkig ook, zie bijv. www.bloemen.org/overzicht-eetbare-bloemen-en-planten

64 Van der Zwaard 2012, p. 194.

65 De sociale controle op het gemiddelde volkstuincomplex is overigens wel heel sterk, vermoed ik. Recent onderzoek op volkstuincomplexen is mij niet bekend, vgl. Zeevat 2002. Zie ook mijn pleidooi voor onderzoek vanuit stadslandbouwperspectief naar volkstuinen in Bronsveld 2013a.

Intermezzo:

Groen op Funda

Het belang dat buurtbewoners hechten aan een er goed uitziende buitenruimte is in principe met, relatief kostbare, enquêtes te achterhalen. This-sen, werkzaam op het Rotterdamse Centrum voor Beeldende Kunst (CBK) en verantwoordelijk voor de kunst in de Rotterdamse openbare ruimte, wilde op een andere manier te weten komen hoe belangrijk kunst in de openbare ruimte door bewoners gevonden wordt en verzond iets nieuws. Hij keek naar te koop aangeboden woningen op NVM-makelaarssite Funda.

*‘Een kleine, onwetenschappelijke steekproef leverde binnen een uur al meer dan dertig foto’s op van kunstwerken in de openbare ruimte. Burgers grijpen kunstwerken dankbaar aan om de marktwaarde van hun woning en buurt te verhogen’.*⁶⁶

Mijn vraag was vervolgens of dat ook voor buurt(moes)tuinen zou gelden. Op Funda is vervolgens bekeken of een drietal buurttuinen – te weten de Tuin aan de Maas, wijk tuin De Esch en het Wollfe-

foppengroen & co – ook de website haalde.

*In de Esch bleek de buurttuin één keer de Funda-website gehaald te hebben, met drie foto’s zowaar. Het idee ‘groen op Funda’ blijkt dus inderdaad te werken, maar vooralsnog beperkt.*⁶⁷

⁶⁶ Thissen 2012, p. 157.

⁶⁷ Zie voor *alle* resultaten van dit door OBI-collega Rob Stevense uitgevoerde Funda-onderzoekje Bijlage 3.

Sociale cohesie en stadslandbouwbedrijven

In het voorgaande ging het vooral over buurtgebonden, doorgaans kleine (moes)-tuinen. Alleen de *Gandhituin* en de *Voedseltuin* hebben een ‘professionele’ omvang. Toch dienen in deze paragraaf zeer zeker ook de commerciële stadslandbouwbedrijven genoemd te worden. Het sociale belang van zorgboerderij *De Buytenhof* en de Amsterdamse *Kwekerij Osdorp* kan moeilijk overschat worden. Op beide bedrijven vinden vele vrijwilligers een plek. Ze ontmoeten er mensen, soms uit hun eigen de buurt, soms afkomstig van elders in de stad.

Op de Amsterdamse *Kwekerij Osdorp* werkt men bewust niet met vrijwilligers. Toch probeert men ook hier, onder meer via de boerderijwinkel, contact met de sociale omgeving te leggen. Ook *Uit je eigen stad* zocht, door een samenwerking met Resto Van Harte, contact met buurtbewoners – die in het geval van UJES wel ‘een eindje verderop’ wonen.

De bijdrage van deze bedrijven aan de sociale cohesie is al met al moeilijk vast te stellen, maar doorgaans wel degelijk aanwezig.

Enkele conclusies

Stadslandbouwprojecten zijn goed voor de sociale cohesie in wijken en buurten. Zowel voor het ontmoeten van buurtbewoners (*horizontale sociale cohesie*) als voor de identificatie van bewoners met de wijk of buurt waar zij wonen (*verticale sociale cohesie*).

Dit geldt vooral voor buurt(moes)tuinen maar stadslandbouwbedrijven kunnen hieraan zeker ook bijdragen leveren.

Buurttuinen zijn afhankelijk van bewoners, van vrijwilligers, van *best persons*.

Continuïteit van de inzet van die vrijwilligers is daarom belangrijk, ook door de seizoenen heen. Ruimtes waar ‘s winters tuin-gerelateerde activiteiten kunnen worden georganiseerd kunnen buurttuinen ook in de mindere wintermaanden sociaal in de lucht houden.

Ontwerpprincipes uit de permacultuur kunnen er intussen voor zorgen dat moestuinen er ook in de wintermaanden mooi bijliggen

Interessant zijn de mogelijke consequenties van hetgeen er op de buurttuinen wordt verbouwd.

Groenten als oogst: wat gaan we er mee doen? Het vinden van een antwoord op die vraag vergt overleg en organisatie. Aldus draagt het telen van eetbare gewassen bij aan het sociale functioneren van een tuin, het zou het ontmoeten kunnen verdiepen, de

horizontale sociale cohesie kunnen versterken.

Bloemen en andere siergewassen zorgen er vooral voor dat ook buurttuinen er mooi uit zien, iets waar ook de niet op de buurttuin actieve buurtbewoners blij van worden – siergewassen dragen vooral bij aan de verticale sociale cohesie.

3.3 Participatie en werkgelegenheid

Werkgelegenheid

Het ontstaan van werkgelegenheid in de stadslandbouw, het creëren van betaald werk in deze nieuwe sector zal vooral afhangen van het ontstaan van duurzame, ook in economische zin levensvatbare stadslandbouwbedrijven.

Stadslandbouw heeft economische potenties, samenhangend met op zijn minst een viertal factoren.

Sommige partijen verwachten veel van (a) *technologische* doorbraken, bijvoorbeeld van aquaponics, een systeem waarbij vis en groenten worden gekweekt. In Rotterdam experimenteert *Uit je eigen stad* hiermee en naar verluidt succesvol.⁶⁸ Ontwerper en publicist De Graaf verwacht dat ook rooftop hydroponics in Rotterdam succesvol kunnen worden toegepast.⁶⁹

Anderen denken dat er door combinatie van diverse (b) *functies* en (c) *financieringsbronnen* levensvatbare bedrijven kunnen ontstaan. Deze factoren hangen deels samen: het mengen van functies maakt het aanboren van uiteenlopende financieringsbronnen mogelijk. In een studie over multifunctionele landbouw benoemen Kiekels et al. een aantal economische activiteiten die in principe met agrarische bedrijven - en dus ook op stadslandbouwprojecten - gecombineerd kunnen worden, te weten agrarische kinderopvang, boerderijverkoop in een boerderijwinkel, zorglandbouw, agrarisch natuurbeheer, recreatie en educatie.⁷⁰

In een recente CIIS-studie werd een onderzoek gedaan naar mogelijke investeerders in stadslandbouwprojecten. Naast banken en een aantal andere traditionele investeerders en beleggers komt men tot het volgende lijstje: ontwikkelfondsen van (decentrale)

⁶⁸ Volgens een bericht in *NRC Handelsblad* start het gecombineerde kweken van vis en groente in het najaar van 2013, zie Jorritsma 2013.

⁶⁹ De Graaf 2012, pp. 541 – 542. Andere technieken die kansrijk worden geacht zijn onder meer *vertical farming*, zie bijv. Oskam et al. 2013, en teelt 'without sun or soil', *aeroponic* – zie bijv. de website van de Amerikaanse marktleider AeroFarms™ aerofarms.com.

⁷⁰ Kiekels et al. (red.) 2012, pp. 52 e.v.

overheden, vastgoedontwikkelaars, woningcorporaties, goede doelen, horeca en burgers, de laatsten zowel via crowd-funding als via groente-abonnementen.⁷¹

In dit rijtje ontbreken sponsors. In Rotterdam werden onder meer de stadsboerderij *Uit je eigen stad*, het project *Wollefoppengroen en co* en de *Voedseltuif* door commerciële partijen gesponsord. In Nederland gaat dat doorgaans om bescheiden bedragen, zeker in vergelijking met de Verenigde Staten.⁷² Door aanhoudende bezuinigingen zouden de ontwikkelingen in Nederland ook wel eens de kant van de VS op kunnen gaan.

Uit je eigen stad en de *Voedseltuif*, die rond de fruitterminals achter het Marconiplein pionierswerk verrichten door de sociale toegankelijkheid van het gebied te vergroten, betreuren het intussen zeer dat dit *placemaking* (waar de stad Rotterdam en andere belanghebbenden van profiteren) deze projecten geen noemenswaardige baten oplevert.⁷³

Eerder in dit hoofdstuk sprak ik over kinderen en kinderopvang. Voor projecten die werken met professionals biedt kinderopvang zeker mogelijkheden.

In de zorglandbouw heeft men de mogelijkheden van kinderopvang zoals geconstateerd ontdekt. Agrarische kinderopvang heeft inmiddels een marktaandeel van 1 à 2% in het totale aanbod van kinderopvang. Dat komt neer op 26.500 tot 50.000 kinderen voor dagopvang door 100 tot 200 boerderijen.⁷⁴

De meeste kansen lagen tot op heden vooral bij boerderijen nabij de stad. De vraag is of dit zo blijft. Kinderopvang wordt voor de afnemers van deze dienst, al weer door de bezuinigingen, steeds duurder. Afstanden leggen daardoor voor de gebruikers meer gewicht in de schaal. Kinderopvang in de stad in plaats van aan de stadsrand kan aldus aantrekkelijker worden. In Schiedam is een 'groene moslima' met kinderopvang begonnen op een volkstuin. De kinderen worden op de fiets van school opgehaald, helpen vervolgens in de moestuin en daarna met koken in de keuken. Ouders die hun kinderen komen ophalen kunnen desgewenst een hapje mee eten.⁷⁵

⁷¹ Schouw en Bulthuis 2013, pp. 21 – 23.

⁷² Zie voor sponsoring van stadslandbouwprojecten in New York City bijv. het (e-)tijdschrift Edible Manhattan, www.ediblemanhattan.com.

⁷³ Vgl. De Muynck 2011. Overigens kan *placemaking* per definitie geen permanent deel uitmaken van een verdienmodel.

⁷⁴ Kiekels et al. 2012, p. 13, zie ook idem, pp. 52 – 59. In de buurt van Rotterdam kent Boerderij Lansingerland (kleinschalige) kinderopvang, De Koeienwei, zie www.boerderijhetlansingerland.nl/pagina/51/kinderopvang.html

⁷⁵ Zie www.komkids.nl vgl. Green Deal 2013, p. 82.

Kinderopvang blijkt vooralsnog een post waarop door de overheid bezuinigd kan blijven worden.

In de literatuur over stadslandbouw wordt met nadruk gewezen op de grote economische kansen die (d) *fundamentele hervormingen van de bestaande voedselsystemen* met zich mee zou brengen. *Korte ketens* is daarbij de sleutelterm. Een inspirerend voorbeeld schetst Ladner, ex-gemeenteraadslid van de Canadese stad Vancouver in zijn boek *The urban food revolution*.⁷⁶

Fruittellers in Brits Columbia hebben 35 Canadese dollarcent per pound appels nodig om een bestaan te hebben. Als ze die 35 dollarcent zouden krijgen, zouden appels in de winkel zo'n Can\$ 1,50 kosten. Nu krijgen de telers van de internationale handel 12 dollarcent per pound. Appels kosten in de winkel desalniettemin ook Can\$ 1,50.⁷⁷ Dat kan en moet dus anders, aldus Ladner. Kortere ketens is hier het sleutelbegrip. Want kortere ketens in het voedselsysteem kunnen grote werkgelegenheidseffecten in de voedingssector hebben. Een recent rapport van het *New York City Food Policy Center* wijst op 326.000 banen in de sector en meldt een groei gedurende de laatste 10 jaar van 33%.⁷⁸

In Rotterdam zijn er ook mogelijkheden. *De Buytenhof* en *Uit je eigen stad* kunnen in dit verband genoemd worden. Ook deze bedrijven laten zien dat het anders, en vooral ook beter kan. Dat geldt ook voor een project als de *Gandhituin* met wortels in de van oorsprong Britse *Transition Town*-beweging. Daar wordt de onhoudbaarheid van het huidige voedselsysteem onderstreept door te wijzen op de afhankelijkheid van in principe eindige fossiele brandstoffen.

Participatie

Op de buurtmoestuinen gaat het doorgaans over heel ander zaken dan werkgelegenheid. Toch vinden ook hier arbeidsmarktrelevante activiteiten plaats. Allereerst omdat ook daar werk verzet moet worden. De tuinen moeten worden onderhouden en beheerd.

Op de *Gemeenschapstuin* was het ooit de bedoeling dat er een buurtserviceteam met onder meer werkloze wijkbewoners gevormd zou worden dat het onderhoud ging doen. Zo'n team met wijkbewoners tewerkgesteld in de eigen wijk is intussen een uitermate slecht idee gebleken. Het bedrijf SDW ontdekte dat het veel beter is

⁷⁶ Met name in het hoofdstuk *Economic development through urban agriculture: chasing the local job dream*, Ladner 2011, pp. 101 – 117,

⁷⁷ Ladner 2011, p. 101.

⁷⁸ Freudenberg en Silver 2013, (Summary) p.1.

Kantoor op de Afrikaandertuin

om werklozen uit wijk A zo'n participatiebaan aan te bieden in wijk B. En andersom. Mensen voelen zich anders 'te zeer bekeken', zoals een SDW-medewerker het uitdrukte. Bovendien, zo voegt een medewerker van voorheen SoZaWe hier aan toen: 'De straatjeugd weet deze mensen maar al te goed te vinden. Soms worden ze simpelweg gepest. Dit moet je niet willen.'

Maar er speelt meer. De vraag dringt zich namelijk op of het in het algemeen verstandig is om op buurt(moes)tuinen (betaalde) arbeid van buiten de wijk in te schakelen. *Able bodied men* zullen waarschijnlijk in iedere buurt gevonden kunnen worden. Waarom een onderhoudsploeg inhuren als er misschien ook mensen in de buurt zijn die dit willen en kunnen doen?

Bovendien zal het inzetten van arbeid betekenen dat er geen buurtbewoners gezocht zullen gaan worden.

De (beleids)vraag zou dan zijn: wat is er belangrijker, de mogelijke cohesie-winst als er iemand in de wijk gevonden wordt of het werkgelegenheidsperspectief als een betaalde professional het gaat doen?

Dergelijke beslissingen liggen nu echter vaak bij de actieve buurtbewoners. Die nemen deze beslissingen veelal intuïtief. En dus.... Geld om mensen in te huren is er doorgaans niet en men gaat dus veelal op zoek naar iemand uit de wijk. Of men vindt iemand via het zich langzaam ontwikkelende stedelijke stadslandlandbouwnetwerk. Zo vond het *Wollefoppengroen & co* bijvoorbeeld een imker op de *Gandhituin*.

Gemeentelijke dienstverlening

Het NME, de Natuur- en Milieu Educatie afdeling van voorheen de gemeentelijke dienst Sport en Recreatie, heeft laten weten graag bij de Rotterdamse stadslandbouw betrokken te worden.⁷⁹

Wellicht dat ook de Rotterdamse *Botanische Tuin* een rol kan gaan spelen in het ondersteunen van stadslandbouwinitiatieven in de stad. De beheerder heeft in ieder geval aangegeven daar wel voor in te zijn. Een internationale organisatie van botanische tuinen, de *Botanic Gardens Conservation International* (voor de goede orde: de Rotterdamse Botanische Tuin is geen BCGI-lid) liet door de Universiteit van Leicester onderzoek doen naar toekomstige mogelijk nieuwe rollen voor botanische tuinen.⁸⁰ Uit dat onderzoek kwam nadrukkelijk naar voren dat botanische tuinen een rol kunnen, en misschien wel moeten spelen in het duurzaamheidsbeleid. Deze bevindingen werden integraal door het BCGI overgenomen.⁸¹ Een dergelijke verbreding – of beter: verdieping - van de doelstellingen van de Botanische Tuin Rotterdam zou deze tuin, die een aantal malen als gevolg van bezuinigingen gesloten dreigde te worden, ook zelf duurzamer kunnen maken.

Verschillende gemeentelijke professionals *zijn* al betrokken bij Rotterdamse stadslandbouwprojecten. Zo is meester Roukens, werkzaam op de educatieve tuin De Enk, ook als adviseur betrokken bij *Fysieke Integriteit* in Bloemhof.

Sociaal kapitaal

Door toenemende contacten in de buurt vergroten mensen hun netwerk. Aangezien betaald werk nogal eens via informele kanalen gevonden wordt, zou de door de buurttuin bewerkstelligde horizontale sociale cohesie de kansen op werk kunnen vergroten.

Dat netwerken belangrijk zijn voor het vinden van werk is overigens al heel lang bekend. Banen worden vaak via via vergeven. Sociale netwerken zijn belangrijk bij het betreden of het herintreden op de arbeidsmarkt, zo blijkt ook uit onderzoek.⁸²

Voor dit aspect van sociale cohesie wordt daarom wel de term sociaal kapitaal gebruikt.

Buurt(moes)tuinen kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van arbeidsmarktrelevante contacten en vaardigheden van bewoners.

⁷⁹ Zie Van der Worm 2013.

⁸⁰ Dodd en Jones 2010.

⁸¹ BCGI 2010.

⁸² Van Berkel, Brand en Maaskant melden in eigen en ander geraadpleegd onderzoek percentages van 21 tot 44% van uitkeringsgerechtigden die via *persoonlijke contacten* werk vonden, zie Berkel et al. 1999, pp. 282 – 285.

Het stadslandbouwproject *Schiebroek Zuid* biedt daar mooie voorbeelden van. Zoals bijvoorbeeld blijkt uit het verhaal van Fatma.

Fatma trouwde jaren geleden met een Turkse man die in Nederland woonde en kwam daardoor vanuit haar geboorteplaats in Turkije in Utrecht terecht. Ze kregen drie kinderen. Haar huwelijk ging echter mis en zou uiteindelijk op een scheiding uitlopen. Fatma wilde weg uit Utrecht om ergens anders in Nederland een nieuw leven op te bouwen. Het zou Rotterdam worden. In september 2007 arriveerde ze met haar kinderen en een tas met wat spullen op Rotterdam Centraal. Een aardig Rotterdams stel dat ze toevallig op het Stationsplein tegen het lijf liep, zorgde ervoor dat ze met haar kinderen per taxi in een opvanginstelling terecht kwam. Daar verbleef ze geruime tijd totdat ze in 2010 een flat kreeg toegewezen, haar huidige woning in Schiebroek Zuid. Twee jaar lang was ze daar vooral ook ongelukkig, intussen wel al haar energie in haar kinderen stekend. En toen.... Haar burens bleken ineens een moestuin te hebben. Een paar maanden later ging Fatma haar buurvrouw Nathalie helpen, het jaar erop had Fatma een eigen tuin. Nu staat ze - met gepaste trots - met haar buurvrouwen Gül en Nathalie op de Rotterdamse Oogstmarkt. Ze verkopen daar producten, gemaakt met ingrediënten verbouwd op de Schiebroekse buurtmoestuinen. De pasteitjes – in bladerdeeg – kan schrijver dezes u van harte aanbevelen. Ze pakte vervolgens veel meer op. Ze heeft fietsles en ze staat op en wachtlijst voor een cursus Nederlands. ‘De tuin was mijn redding’, aldus Fatma.

De eerder genoemde Kralingse *Moestuinman* kon door, via zijn Transition Town- / stadslandbouw-netwerk, overal in de stad ‘klussen’ aan te nemen uiteindelijk een bestaan opbouwen. Hij werd docent permacultuur op educatieve tuin De Enk, meewerkend adviseur in *Wijktaun De Esch*, raakte betrokken bij oesterzwamkwekerij RotterZwam in het voormalige ‘tropisch zwemparadijs’ Tropicana⁸³ en deed zoals gezegd een tijdelijke vervanging op de *Voedseltuin*.

‘De juiste mensen kennen’ kan zich dus wel degelijk uitbetalen, ook in buurtmoestuinen.

De schaal waarop dergelijke directe werkgelegenheidseffecten optreden is vooralsnog bescheiden maar in potentie is deze vermoedelijk vele malen groter.

⁸³ Zie www.rotterzwam.nl

Stadslandbouwbedrijven en participatie

De effecten van de binnenkort in te voeren Participatiewet zijn nog altijd niet uitgekristalliseerd. Door de val van het kabinet Rutte I en de totstandkoming van een sociaal akkoord tussen werkgevers en de vakbeweging werden de randvoorwaarden tweemaal gewijzigd waardoor de planning en de uitwerking door de gemeente ook in Rotterdam aanmerkelijk werd vertraagd.

Duidelijk is wel dat de Participatiewet zal onderstrepen dat iedereen op de een of andere manier maatschappelijk actief moet zijn of worden, bij voorkeur door betaald te werken. Als betaald werk (nog) niet mogelijk is, zal een andere maatschappelijke inspanning, bijvoorbeeld vrijwilligerswerk, gevraagd worden. De verantwoordelijkheid voor dit alles komt bovendien meer bij de individuele burgers te liggen: 'zelfredzaamheid' is hier de nieuwe term.

In onderstaand kader een indruk van de in ontwikkeling zijnde plannen bij de gemeente Rotterdam.

Maatschappelijke inspanning⁸⁴

Iedereen kan wel iets, ook werkzoekenden die langdurig een uitkering ontvangen.

Dat kan zijn in de vorm van vrijwilligerswerk, mantelzorg, deelname aan taal- of beweegtrajecten of andere vormen van (onbeloonde) maatschappelijk nuttige werkzaamheden. Door het doen van een 'maatschappelijke inspanning' blijven werkzoekenden zich ontwikkelen, doen werkervaring op, bouwen een sociaal netwerk op en leveren een bijdrage aan de stad. Hun kansen op betaald werk worden op termijn vergroot. De gemeente verwacht optimale medewerking van de werkzoekenden bij het vinden van een passende maatschappelijke inspanning. Onvoldoende medewerking kan gevolgen hebben voor de uitkering.

Werkzoekenden met een gemeentelijke uitkering moeten een tegenprestatie leveren voor tenminste 20 uur per week of naar vermogen. Dit is in het belang van de werkzoekenden zelf. Zo lang zij nog geen betaald werk kunnen krijgen leveren werkzoekenden met een uitkering ook een bijdrage aan de stad. In de afgelopen jaren is in 7 pilot-wijken ervaring opgedaan met deze aanpak. De komende jaren wordt de aanpak gaandeweg

⁸⁴ Bron: www.rotterdam.nl/maatschappelijkeinspanning, met dank aan René Cannoo (gemeente Rotterdam).

uitgebreid over alle Rotterdamse wijken. Wethouder Marco Florijn (werk, inkomen, zorg) wil met Maatschappelijke Inspanning zorgen dat zoveel mogelijk werkzoekenden aan de slag kunnen. Ieder naar eigen kunnen. Dat is goed voor de stad en goed voor hen.

Maatschappelijke Inspanning wordt gebiedsgericht uitgevoerd, waarbij nauw wordt samengewerkt met wijk- en buurtorganisaties waar werkzoekenden aan de slag kunnen. Bijvoorbeeld bij zorg- en welzijnsinstellingen, zelforganisaties, sport- en recreatieverenigingen, scholen en andere maatschappelijke partners. Op gebiedsniveau liggen de kansen voor het uitvoeren van deze aanpak. Met werkzoekenden in deze wijken worden afspraken gemaakt voor het leveren van een maatschappelijke inspanning. Zij worden geacht zelf op zoek te gaan naar werkzaamheden. Zo nodig worden ze daarbij geholpen.

In 2013 (werd) deze aanpak uitgebreid naar 14 wijken. Daarbij wordt met steeds meer maatschappelijke partners samengewerkt, zodat meer werkzoekenden met een uitkering aan de slag gaan en een tegenprestatie leveren. In het belang van werkzoekenden zelf en in het belang van de stad.

Vrijwilligers

In het algemeen ondervindt men op de meeste buurttuinen geen problemen bij het vinden van vrijwilligers. Sinds Rotterdam uitkeringsgerechtigden 'iets terug wil laten doen voor een uitkering', informeren mensen inderdaad vaker bij de Rotterdamse stadslandbouwprojecten naar de mogelijkheden voor het verrichten van vrijwilligerswerk. Op de buurtmoestuinen gaat de voorkeur echter toch uit naar wat men de 'echte vrijwilligers' noemt, waarmee niet degenen worden bedoeld die door uitkeringsinstanties min of meer tot vrijwilligerswerk gedwongen worden.

Mensen oproepen via Voorwerk, het gemeentelijk 'loket' waar vacatures voor vrijwillige, additionele en maatschappelijk nuttige werkzaamheden kunnen worden aangemeld, vindt men, voor zover men er al van op de hoogte is, in het algemeen (te) ingewikkeld. Er moet immers een zekere begeleiding geboden worden, er moet richting de uitkerende instantie gerapporteerd worden, etc. Bovendien gaat het op buurttuinen vaak om incidentele, kort lopende klussen, die ook nogal eens op korte termijn gedaan moeten worden.⁸⁵

⁸⁵ Zie Informatieblad Voorwerk, dienst SoZaWe, gemeente Rotterdam, digitale versie: www.rotterdam.nl

Ook op stadslandbouwbedrijven kunnen vrijwilligers terecht. Zo biedt de *Buytenhof* bijvoorbeeld legio mogelijkheden voor vrijwilligers.⁸⁶ Op jaarbasis gaat het om zo'n 140 mensen waarvan de meesten zo'n twee à drie dagen op de boerderij werken. De achtergrond van die vrijwilligers loopt sterk uiteen: van psychiatrie en burn-out tot het wat overzichtelijkere 'met pensioen'. Op bescheiden schaal zetten sommige vrijwilligers op de boerderij een aantal stappen richting arbeidsmarkt.

Ook op de *Voedseltuif* werd veel bereikt, met name met mensen die daarvoor door re-integratiebureaus doorgaans als kansloos werden afgeschreven. Iets dergelijks gebeurt nog steeds op de Amsterdamse *Kwekerij Osdorp*. Ook al is voor de daar werkzame mensen re-integratie zelden een realistisch doel, men kan er wel allerlei certificaten, waaronder Nederlands als tweede taal, behalen.

Ook op kleinere projecten zijn er soms mogelijkheden. Te denken valt bijvoorbeeld aan *Hotspot Hutspot* waar ook enkele jongeren met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, als kok / begeleider kansen krijgen.

De WMO die deze dagen wordt ingevoerd zal een aanpassing van een aantal verdienmodellen noodzakelijk maken. De *Buytenhof* in Rhooen heeft in toenemende mate te maken met gemeentes, waar onder ook Rotterdam, die liever geen WMO-fondsen zien 'weglekken' naar buur-gemeentes, zeker als dat op enige schaal gebeurt. Ook lopen de vervoersvergoedingen terug: het halen en brengen van zorgcliënten wordt daardoor steeds duurder. De *Buytenhof* denkt dit op te gaan lossen door in de toekomst mogelijk 'wonen' op het bedrijf aan te gaan bieden.⁸⁷

Enkele conclusies

Economisch rendabele stadslandbouwbedrijven kunnen een bijdrage leveren aan de werkgelegenheid. Die bedrijven hebben de wind mee, de belangstelling van de consument voor (goed) voedsel is groeiende.

Het toepassen van nieuwe technologieën, het mengen van functies en financieringsbronnen geven nieuwe en innovatieve bedrijven kansen. Ook het verkorten van de ketens in het voedingssysteem biedt vele mogelijkheden voor creatieve ondernemers in de voedingssector.

Ook op de kleinere, niet-commerciële projecten gebeuren belangrijke dingen.

Buurtbewoners doen er als vrijwilliger allerhande sociale vaardigheden op, veelal ook arbeidsmarktrelevante. Op kleine schaal komt er voor sommige vrijwilligers ook betaald werk in zicht: betaald werk in de catering, in een buurtrestaurant of in het groenadvies.

3.4 Markten

Markten zijn voor alles belangrijke economische knooppunten, maar ook in sociaal opzicht zijn ze van groot belang. Boerenmarkten worden daarom wel gedefinieerd als sociale instituties die economische activiteiten bemiddelen.⁸⁸

Vanuit stadslandbouwperspectief zijn deze boerenmarkten economisch van belang omdat met name de grotere regionale marktpartijen, via korte ketens, hun stedelijke klanten kunnen bereiken.

Voedselschandalen, geknoei met keurmerken, enzovoorts, doen steeds meer consumenten kiezen voor lokaal geproduceerd voedsel, zo lijkt het. De vraag naar beter voedsel is in ieder geval groeiende. Vorig jaar bleek uit landelijk onderzoek dat biologisch, fair-trade en lokaal geproduceerd voedsel door een derde van de consumenten gewaardeerd wordt en dat daarbij het lokale verreweg de voorkeur heeft. Rotterdams onderzoek laat overigens een beduidend lagere voorkeur voor lokale producten zien, zoals uit onderstaande tabel blijkt.

	landelijk	Rotterdam
biologisch	10	18
fair-trade	12	15
lokaal	24	10
alle 3 even belangrijk	35	35
alle 3 niet belangrijk	19	20
2 van de 3 belangrijk	-	3

Bronnen: Landelijke cijfers (2012): Food Agency 2012, Rotterdamse cijfers (2013): Epskamp 2013, p. 9.

⁸⁶ Zie over multifunctionele landbouw Kierkels e.a. (red.) 2012. Hierin ook een interview met Ad Visser van *De Buytenhof* alsook een portret van een zorgcliënt, pp. 86 – 87.

⁸⁷ De veranderende regels hebben soms bizarre consequenties. Een studie signaleerde een geval waarbij iemand moest gaan *betalen* om te werken. In voorkomende gevallen wordt werken als *therapeutisch* gedefinieerd. Daarmee komt het onder de 'zorg' te vallen en: voor zorgkosten mag 'eigen bijdrage' worden gevraagd. Zie Zwiers e.a. 2013, p. 26.

⁸⁸ Hinrichs et al. 2004, pp. 37 – 38. Zie ook Wood en Landry 2008 voor een intercultureel perspectief op markten die zij typeren als *modern zones of encounter*, zie Wood en Landry 2008, pp. 147 – 162.

Surinaamse dame
op boerenmarkt,
Union Square,
New York City

Een van de problemen is de betaalbaarheid van de lokaal geproduceerde producten.⁸⁹ Er zijn drie groepen te onderscheiden: *de reeds overtuigden*, die zich duurder voedsel ook kunnen veroorloven; *degenen die nog overtuigd moeten worden* en *de mensen die het zich niet kunnen veroorloven* om op bio- en boerenmarkten inkopen te doen. In de VS is voor die laatste categorie een systeem bedacht waardoor mensen die de zogenaamde foodstamps gebruiken het recht hebben om op boerenmarkten extra voordelig in te kopen.⁹⁰ Het zou te overwegen zijn om via een vergelijkbare regeling – bijvoorbeeld via de Rotterdampas - de Rotterdamse bio- en boerenmarkten voor uitkeringsgerechtigden en andere minder kapitaalkrachtige Rotterdammers toegankelijker te maken. De belangrijkste reden om geen duurzaam geproduceerd voedsel te kopen is vaak de prijs, zo blijkt uit onderzoek.⁹¹

De Amerikaanse landschapsarchitecte Imbert spreekt van twee trends in de belangstelling voor duurzame (stads)landbouw en gezond leven. Eén komt er van boven af. Het gaat om volgelingen van in de VS zeer bekende pleitbezorgers van beter

⁸⁹ Dit probleem speelt ook elders, bijvoorbeeld in Toronto, zie Donald en Blay-Palmer 2006.

⁹⁰ Zie over dit Supplemental Nutrition Assistance Program www.fns.usda.gov/snap/cbt/fm.htm

⁹¹ Epskamp 2013, p. 11.

voedsel als Michael Pollan. Aan de andere kant van het sociale spectrum zijn het grassroots organisaties als Will Allen's *Growing Power* in Milwaukee.⁹²

Voor deze laatste initiatieven zijn boerenmarkten van groot belang: mensen worden er op ideeën gebracht. Van concurrenten kun je leren: mogelijke producten, manieren van presentatie, enzovoorts.

Een Rotterdams voorbeeld van dit laatste is het succes van de dames van *Stadslandbouw Schiebroek Zuid*. Zij staan elke maand op de Rotterdamse Oogstmarkt en verkopen daar met veel succes zelfgemaakte spullen. Ze ontmoeten er klanten, collega's en andere ondernemers. Zij doen allerlei soorten ervaringen op, ontwikkelen arbeidsmarktrelevante vaardigheden en doen ondernemerskennis op. Hun aanwezigheid is ook voor de markt zelf van belang. Kleinere marktpartijen, zoals die buurtgebonden stadslandbouwprojecten, verlevendigen de markt.⁹³ Ze trekken bovendien ook hun eigen publiek: wijkgenoten en familieleden, die ook eens komen kijken. En ook dat is belangrijk.

De markten moeten vooral geen arena's van en voor de happy few worden die het wel cool vinden om lokaal in te kopen. Lokaal voedsel moet vooral geen 'conspicuous consumption commodity' worden.⁹⁴ Dat zou het tot een hype maken en daarmee ook tot iets dat wel weer zal overwaaien...⁹⁵

⁹² Imbert 2009, pp. 256 – 257, vgl. Pollan 2006. Over Milwaukee zie [en.wikipedia.org/wiki/Will_Allen_\(urban_farmer\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Will_Allen_(urban_farmer)). De *food-security movement* wordt intussen geframed, zij het opvallend spaarzaam (zie Armstrong 2004, p. 308 voor een drietal niet door mij gecheckte voorbeelden) als een *nieuwe sociale beweging* – een term waarmee sociologen eind vorige eeuw bijvoorbeeld de kraak- en de milieubewegingen typeerden – daarmee verwijzend naar de *oude* beweging, de *arbeidersbeweging* die volgens socioloog Karl Marx de mensheid van het door hem verfoeide kapitalisme zou gaan bevrijden. Interessant is dat Fresco in haar Huizinga-lezing (1998) meldde dat al in de Amerikaanse studentenbeweging, in Berkeley in de jaren zestig, 'alternatieve volkstuinen (...) een vast onderdeel van het protest vormden. (...) Alleen ecologische autarkie kon de door de stad en industrie opgelegde vervreemding opheffen. Studenten bezetten braakliggend terrein om er bomen en groenten te planten', Fresco 2006, p. 99, p. 150n32. Fresco is intussen sceptisch over stadslandbouw, zie Fresco 2012, pp. 340 – 345. Een belangrijke kritiek op deze studie van Fresco schreef de Wageningse filosoof Korthals, zie Korthals 2012.

⁹³ '(B)y selling at the local farmers' markets, (community gardens) support an institution that benefits small farmers', Feenstra et al. 1999, p. 27.

⁹⁴ Kato 2013, p. 369. Vgl. de typering van de *US-foodies* door Harvard-hoogleraar Imbert: '(...) take your wicker basket to the local market and buy fresh produce from smiling farmers.', Imbert 2009, pp. 256 – 257.

⁹⁵ Vgl. VanderSchans en Wiskerke 2011.

Rotterdamse boeren- en biologische markten*Rotterdamse Oogstmarkt*

iedere 1e zaterdag van de maand (behalve januari & augustus)

Noordplein

Biologische Markt

wekelijks, iedere dinsdag

Eendrachtsplein

Rotterdamse Oogst Zaaï

jaarlijks (voorjaar)

diverse locaties Rotterdam Katendrecht

Rotterdamse Oogst Festival

jaarlijks (najaar)

Heemraadsplein

**Bezoeken aan Rotterdamse markten in 2012,
in % van de bevolking**

	aantal malen bezocht		
	0 keer	1-4 keer	5> keer
biologische markt Eendrachtsplein	89	9	3
Rotterdamse Oogst Zaaï (Noordplein)	93	7	1
Rotterdamse Oogstmarkt (Museumpark)	95	5	1
Rotterdams Oogstfestival (Heemraadsplein)	93	7	0

Bron: Epskamp 2013, p. 11

Naast de markten in bovenstaand kader die zich in principe richten op een stadsbreed publiek, zijn er op een aantal stadslandbouwprojecten ook wijkmarkten ontstaan.

Zo functioneert er een klein marktje op de *Gandhituin*. Op het in aanleg zijnde *Wollefoppengroen & co* wordt heel bewust ook een marktplaats gerealiseerd. De boerderijwinkel op de *Buytenhof* heeft soms veel met een marktkraam gemeen, klanten en personeel kunnen uitvoerig stilstaan bij de aangeboden producten en de bereidingswijze. In ieder geval functioneren deze markten en boerderijwinkels vele malen socialer dan de doorsnee groenteafdeling bij de supermarkt.

3.5 Gezondheid*Determinanten van gezondheid*

De bevolking van Rotterdam is niet bepaald de gezondste populatie van Nederland. Rotterdamse mannen en vrouwen hebben namelijk een grote achterstand in levensverwachting in vergelijking met de Nederlandse bevolking. Het scheelt maar liefst 1,3 jaar voor de mannen en 1,6 jaar voor de vrouwen.⁹⁶ Ook de te verwachten gezonde levensjaren liggen voor Rotterdammers op een lager niveau dan voor alle Nederlanders.⁹⁷

Daar komen dan nog de grote verschillen binnen Rotterdam bij. Op buurtniveau bedragen de verschillen in levensverwachting soms meer dan tien jaar.⁹⁸

Sommige Rotterdammers zijn derhalve beduidend beter af dan anderen, en, zo sprak de Rotterdamse hoogleraar volksgezondheid Burdorf in zijn oratie terecht: 'Deze verschillen zijn eenvoudig te groot om te accepteren!'.⁹⁹

Sociale factoren worden nog niet zo heel erg lang als gezondheidsdeterminanten onderkend. Er ontstond zelfs een heuse rel toen het roemruchte Engelse *Black Report* uit 1980 liet zien dat gezondheid in de UK nauw samenhangt met de sociaal-economische of klasse-positie van leden van de Britse bevolking. De regering-Thatcher wilde het rapport buiten de publiciteit houden maar dat mislukte. Het rapport zou juist mede door dit politieke gedoe een enorme invloed hebben.¹⁰⁰ Het thema gezondheidsverschillen tussen bevolkingsgroepen werd er in ieder geval definitief door op de kaart gezet.

In Rotterdam heeft Mackenbach zich tot een internationale autoriteit op dit terrein ontwikkeld.

Gezondheid hangt samen met een veelheid aan factoren. Mackenbach noemt er vier in onderstaand determinantenschema.¹⁰¹

- biologische en genetische factoren
- fysieke en sociale omgeving
- leefstijl
- gezondheidszorgsysteem

⁹⁶ Burdorf 2010, p. 7.

⁹⁷ Burdorf e.a. 2008, p. 3, pp. 27 – 30.

⁹⁸ Burdorf 2010, p. 8.

⁹⁹ Burdorf 2010, p. 8.

¹⁰⁰ Vgl. Mackenbach 2010, pp. 113 – 116.

¹⁰¹ Mackenbach 2010, p. 23.

Begin jaren zeventig werd in de VS een epidemiologische verschuiving geconstateerd, een verschuiving van infectieziektes samenhangend met onder andere ondervoeding naar een patroon waarin chronische ziekten zich manifesteren die samenhangen met *urban-industrial life-styles*.¹⁰²

In Nederland was de publicatie in 2003 van het rapport *Overgewicht en obesitas* door de Gezondheidsraad een belangrijk moment. Sedertdien staan overgewicht en obesitas (ernstig overgewicht) ook in Nederland hoog op de politieke agenda.¹⁰³ Ongezonde voeding en niet genoeg bewegen zijn de twee belangrijkste oorzaken.¹⁰⁴ Overgewicht en obesitas begonnen rond de laatste eeuwwisseling een volksgezondheidsprobleem te worden. Dagevos en Munnichs spreken van het ontstaan van een 'obesogene samenleving'.¹⁰⁵ Omgevingsfactoren spelen hierbij een belangrijke rol. Aanbod van voedsel aan de ene kant en een omgeving die niet uitnodigt tot bewegen kunnen bijvoorbeeld een stadswijk 'obesogeen' maken. Burdorf typeerde het centrum van Rotterdam als zodanig.¹⁰⁶

risico	gemiddeld korter leven
roken	4,0 jaar
obesitas	3,0 jaar
overgewicht	1,2 jaar
niet bewegen	0,9 jaar
te veel alcohol	0,6 jaar

Bron: Burdorf 2012, p. 10

¹⁰² Satia-Abouta 2003, pp. 71 – 72, onder verwijzing naar een artikel van A.R. Omran uit 1971.

¹⁰³ Bekker et al. 2007, p. 158.

¹⁰⁴ Overgewicht en obesitas wordt vastgesteld aan de hand van de zogenaamde Body-Mass-Index (BMI). De BMI-index is gedefinieerd als het lichaamsgewicht (in kg) gedeeld door het kwadraat van de lichaamslengte (in m). Volgens de World Health Organization (WHO) is er sprake van obesitas bij een BMI > 30. Van overgewicht is sprake bij een BMI tussen de 25 en 30. Bij Aziatische bevolkingsgroepen – waaronder ook Surinamers met een Hindoestaanse achtergrond – is als gevolg van een andere lichaamsbouw en geringere lengte al bij lagere BMI-waarden sprake van een verhoogd gezondheidsrisico, Gezondheidsraad 2003, p. 29.

¹⁰⁵ Dagevos en Munnichs (red.) 2007.

¹⁰⁶ Burdorf 2010, p. 11.

Zoveel is duidelijk: het centrum van Rotterdam heeft een hoge concentratie van fast-food verkooppunten. Jarenlang mocht de Rotterdamse frietkoning Bram Ladage zelfs via de door de gemeente gesponsorde Rotterdampas zijn 'gezonde friet' aanbieden. Op de Coolsingel beveelt Hans Worst zijn waren aan als 'dik, vet en lekker'. Om in een trein te geraken moet de reiziger op het nieuwe station Rotterdam Centraal tegenwoordig, in vergelijking met het oude CS, het dubbele aantal eetgelegenheden zien te passeren.

En wat te denken van de nieuwe Rotterdamse fusion-snack de *kapsalon*, die als het even tegenzit maar liefst 1800 kcal kan bevatten?

Nederland lijkt hard op weg om ook een *fast food nation* te worden.¹⁰⁷ Rotterdam is daarop zeker geen uitzondering.

De GGD Rotterdam-Rijnmond publiceerde in juni 2011 een fact-sheet waarin de samenhang tussen de sociaal-economische status (ses) en gezondheid werd gepresenteerd. Deze ses wordt bepaald aan de hand van het opleidingsniveau.¹⁰⁸ Hoe hoger de opleiding des te lager de kans op overgewicht. Hoger-opgeleiden kunnen onder meer betere keuzes maken omdat zij beter op de hoogte zijn van het verband tussen voeding en gezondheid.¹⁰⁹ Een hoger opleidingsniveau maakt mensen ook weerbaarder voor allerlei omgevingsdeterminanten zoals het royale aanbod van ongezonde voedingsmiddelen alsook tegen de druk van reclame, die toch vooral samen te vatten is als een druk 'to eat more'.¹¹⁰

Mackenbach en Roskam wezen eerder op het belang van sociaal-culturele klasseverschillen tussen bevolkingsgroepen.¹¹¹

Migrantengemeenschappen lopen in de regel eveneens specifieke risico's. Dat heeft overigens niet één-op-één en zeker niet uitsluitend met culturele factoren te maken die te herleiden zijn tot eetculturen uit de diverse landen van herkomst. De positie van het immigrant-zijn blijkt veeleer een risicofactor te zijn. Ook de nieuwe Rotterdammers uit Brabant en Zeeland die zich in de jaren vijftig op Zuid vestigden, hadden met dergelijke specifieke, met migratie, integratie en vooral ook met armoede samenhangende gezondheidsrisico's te maken.¹¹²

¹⁰⁷ Schlosser 2002.

¹⁰⁸ Erdem 2011. Zie ook www.gezondheidsatlasrotterdamrijnmond.nl

¹⁰⁹ Van den Berg 2010, p. 16.

¹¹⁰ Dagevos en Munningh 2007, p. 19.

¹¹¹ Mackenbach en Roskam 2007. Inspiratiebron voor deze these vormt de studie *La Distinction* van de Franse socioloog Bourdieu.

¹¹² Vgl. Bouman en Bourman 1967, i.h.b. Hoofdstuk 5, *Armoede en verwaarlozing*. De auteurs benadrukken vooral het armoede-aspect van de slechte voedingssituatie - 'aardappels en jenever' (p. 62) van denieuwkomers.

Culturele factoren spelen slechts in geringe mate een rol. Met het traditionele voedingspatroon van de meeste migrantengroepen is weinig mis, doorgaans at men gezonder dan gemiddeld genomen in Rotterdam. Vaak worden er van huis uit producten gebruikt die zonder meer gezond zijn: rijst, granen, peulvruchten en groente.¹¹³

Sinds de baanbrekende studie *The Polish Peasant in Europe and America* (1918 – 1920) van Thomas en Znaniecki over de Poolse gemeenschap in Chicago is het bekend, dat migrantengroepen culturele patronen ontwikkelen die afwijken van zowel die in hun land van herkomst als die van de nieuwe context. Voeding blijkt daarop geen uitzondering te zijn. Uit buitenlands onderzoek komt stevast de complexiteit naar voren van dit *dietary acculturation* proces. Nederlands onderzoek is er op dit terrein ook, maar vooralsnog beperkt.¹¹⁴ In ieder geval is er nog heel veel onbekend.

Een aantal risico-factoren specifiek voor migranten is desalniettemin in de literatuur benoemd. Eerste-generatiemigrantengroepen krijgen doorgaans te maken met het feit dat een aantal gebruikelijke voedingsmiddelen in het immigratieland niet te krijgen of te duur is. Soms veranderen de rolverdelingen binnen een gezin tijdens het migratie- en integratieproces.¹¹⁵ Een belangrijke factor kan ook het feit zijn dat in de nieuwe (stedelijke) context veel minder vaak zware lichamelijke arbeid wordt verricht dan men (vaak op het platteland) in het land van herkomst gewoon was.

Leeftijd speelt ook bij mensen met een migratieachtergrond een rol. Het overgewicht bij Turkse en Marokkaanse ouderen is zorgwekkend te noemen, vooral bij vrouwen.

‘Hun leefwereld is klein; men zit veel thuis, is niet vaak actief in vrijwilligerswerk en doet weinig aan sport of bewegen. Velen van hen hebben een minder goede gezondheid en kampen met psychische problemen (...) Eten neemt de gedaante aan van troosteten’.¹¹⁶ Men eet uit verveling, stress of heimwee. Langdurige werkloosheid, racisme en discriminatie en misschien zelfs sowieso de langetermijneffecten van migratie kunnen negatieve effecten op het voedingspatroon hebben.¹¹⁷

Uit onderzoek blijkt dat Turkse en Marokkaanse vrouwen ‘s avonds soms twee keer eten: om een uur of zes met de kinderen, twee uur later met de echtgenoot die na zessen thuis komt.¹¹⁸ De toegankelijkheid en het (niet)gebruik van gezondheidsvoorzieningen zijn eveneens niet onbelangrijke factoren.¹¹⁹

¹¹³ Meulmeester 1988, p. 250.

¹¹⁴ Zie bijv. Van den Berg 2010.

¹¹⁵ Vaughan 2011, pp. 46 – 47.

¹¹⁶ Dagevos en Dagevos 2008, p. 31, onder verwijzing naar diverse studies.

¹¹⁷ POST 2007, p. 2.

¹¹⁸ Van den Berg 2010, p. 17.

¹¹⁹ Mackenbach 2010, p. 223.

Acculturatie is tot op zekere hoogte ook een leerproces. Mensen kunnen zich bewust worden van het lokale karakter van bepaalde gewoonten en gebruiken. Dergelijke kennis kan het acculturatieproces versnellen of vertragen.¹²⁰ Het kan haast niet anders of Turkse en Marokkaanse Rotterdammers hebben in dit opzicht van elkaar geleerd en hebben kennis opgedaan over de relatieve waarde van hun eigen culturele tradities. Tweede en derde generaties Rotterdammers met een migratieachtergrond krijgen te maken met weer andere problemen. Zij nemen vaker elementen uit de westerse eetcultuur over – en dat kan een toename van ‘snacken’ met zich mee brengen, met als voorlopig dieptepunt de eerder gesignaleerde kapsalon.

Veel tweede-generatievrouwen hebben nooit geleerd om volgens de tradities van de eigen cultuur te koken. Hun kinderen – de derde generatie dus – willen vaker Nederlandse gerechten. En dan wordt er bovengemiddeld vaak voor westerse gemaksmaltijden gekozen: patat, gebakken aardappels, kant-en-klarmaaltijden, afhaalpizza’s of -chinees.¹²¹

Uiteraard speelt ook hier de commercie – inclusief de reclames gericht op kinderen – een rol, in allochtone gezinnen inmiddels niet meer zo heel veel anders dan in autochtone gezinnen.

Er is meer onderzoek naar deze belangrijke sociaal-culturele factoren nodig. De publicatie *Gezondheid in Kleur* uit 2004 waarin verslag gedaan wordt van het onderzoeksprogramma *Cultuur en Gezondheid* van ZonMW is voor zo ver ik heb kunnen nagaan een van de laatste grotere Nederlandse studies op dit terrein.¹²²

Overgewicht en obesitas hebben de aandacht van de gemeente. Er is beleid ontwikkeld. Van belang zijn onder meer de *Kadernota Gezonde Stad*, gericht op het versterken van de gezondheid en daarmee op het verkleinen van gezondheidsverschillen.¹²³ Ook het SWGG-programma¹²⁴ dient in dit verband genoemd te worden.

¹²⁰ Zie voor een aantal fraaie voorbeelden bijv. Wojtynska 2011.

¹²¹ Van den Berg 2010, p. 18. Overigens vond Cornelisse-Vermaat dat autochtonen vaker dan allochtonen buiten de deur eten dan wel eten ergens afhalen maar dat dit, anders dan verwacht, goed blijkt te zijn voor het gewicht. ‘Het geeft ook aan dat mensen blijkbaar in staat zijn tot het maken van goede keuzes’, . Cornelisse-Vermaat 2005, pp. 202 – 203.

¹²² Mackenbach et al. (eds.) 2004.

¹²³ Aldus de toenmalige Rotterdamse wethouder volksgezondheid Kriens in een voorwoord in GGD Rotterdam-Rijnmond 2011a, p. 5.

¹²⁴ SWGG staat voor Samen werken aan een goede gezondheid, zie: www.ggdrotterdamrijnmond.nl/samen-werken-aan-een-goede-gezondheid/

Het goede nieuws is en blijft intussen dat 50% van de ziektelast aan *omgevingsdeterminanten* kan worden toegeschreven, aan factoren die in principe in meer of mindere mate kunnen worden uitgeschakeld.¹²⁵

Goed eten en bewegen helpt.

Gezond groen

Groen is gezond. Een van de meest fascinerende studies op dit terrein werd verricht door Ulrich in 1984. Hij toonde aan dat patiënten in een ziekenhuis die uitzicht hebben op groen, significant eerder herstellen en minder medicijnen nodig hebben dan patiënten die dergelijk uitzicht niet hebben.¹²⁶ Meer onderzoek volgde. Zo werd aangetoond dat fitnesssen met uitzicht op een *foto* van een bos een extra positief effect op de bloeddruk heeft.¹²⁷

Er is veel onderzoek gedaan naar de effecten van groen op gezondheid. Groen heeft die invloed op meerdere manieren. Enkele jaren geleden werd daar in Rotterdam door de Kennisalliantie van de GGD Rotterdam-Rijnmond en de DCMR Milieudienst Rijnmond een nuttig boekje over gemaakt, *Rotterdam gezond groen gewoon doen!*¹²⁸

Er zijn directe en indirecte effecten van groen op de (volks)gezondheid aan te wijzen. Indirecte effecten lopen bijvoorbeeld via het milieu. Buurtgroen heeft, om iets te noemen, een positieve invloed op de luchtkwaliteit doordat het fijnstof bindt.¹²⁹ Sociale effecten zijn dat groen *bewegen* kan stimuleren en *sociale contacten* kan bevorderen.

Op de website van het *Nationaal Kompas Volksgezondheid* van het Ministerie van Volksgezondheid wordt, onder verwijzing naar de studie *Bowling Alone* van Putnam, een aantal 'werkzame mechanismes' opgesomd: onderlinge sociale steun, het overnemen van gezonde normen en betere kennis van en daarmee toegang tot voorzieningen¹³⁰, factoren die samenhangen met wat ik eerder *horizontale sociale cohesie* noemde.¹³¹

¹²⁵ Burdorf 2010, p. 10, vgl. Mackenbach 2010, p. 293.

¹²⁶ Ulrich 1984.

¹²⁷ Vervoort et al. 2009, p. 18.

¹²⁸ Vervoort et al. 2009.

¹²⁹ Vervoort et al. 2009, pp. 24 – 25.

¹³⁰ Zie: www.nationaalkompas.nl/gezondheidsdeterminanten/omgeving/leefomgeving/sociale-cohesie/wat-is-sociale-cohesie/; vgl. Putnam 2000.

¹³¹ Het RIVM wijst in het rapport Terugdringen van gezondheidsachterstanden door gemeentelijk beleid ook op gezondheids-effecten die het gevolg zijn van verticale sociale cohesie, zie Savelkoul 2010, p. 41.

Stadslandbouw en gezondheid

Duidelijk is dat werken in een buurttuin, dat immers ook zware werkzaamheden als spitten en sjouwen met zich mee kan brengen, positieve effecten op de gezondheid heeft.

Onderzoek toonde aan dat vooral oudere mensen met een volkstuin gezonder waren dan hun burens zonder volkstuin.¹³² In een vergelijkbaar onderzoek werden mannen en vrouwen die actief zijn in een *community garden* vergeleken met broers en zussen die dat niet waren: er werden significante verschillen in de respectievelijke BMI-waarden gevonden.¹³³

Tuinieren is gezond want: bewegen is gezond.

Het resultaat van de inspanningen, de oogst van verse groentes, kan uiteraard ook met gezondheid in verband gebracht worden.

Op buurttuinen ontmoeten bewoners elkaar. Dat laatste gegeven schept op zich weer een aantal mogelijke positieve gezondheidseffecten. Op sommige tuinen wordt bijvoorbeeld gemeenschappelijk gekookt en gegeten.

Samen eten is een sterke sociale binder. Tijdens het samen tuinieren, tijdens het samen koken en zeker tijdens het samen eten is de kans groot dat de gesprekken ook over de tuin, de groente en over eten in het algemeen gaat. De tuin is aldus meer dan een ontmoetingsplaats, het is ook een belangrijke plaats voor het uitwisselen van informatie over voedsel, over gezondheid en aanverwante onderwerpen. Je kan ervan uitgaan dat hierdoor gezondheidswinst geboekt zal worden.¹³⁴

Gezondheidseffecten kunnen optreden zonder dat dat een expliciete doelstelling is.

Ook al is men zich er doorgaans wel van bewust dat tuinieren, in het groen verkeren, in de buitenlucht zijn, gezonde bezigheden zijn.

Aan de andere kant: op sommige projecten worden ook sportactiviteiten georganiseerd. In het *Wollefoppengroen en co* wordt hardgelopen, op de *Tuin aan de Maas* wordt op zijn minst eens per jaar een volleybaltoernooi georganiseerd. Een tapdance workshop zoals gegeven op de *Tussentuin* is om dezelfde reden van belang.

¹³² Berg et al. 2010. 'Ouder' betekende in dit onderzoek 'ouder dan 62 jaar'.

¹³³ Zick et al. 2013. Bij de zussen was het gemiddelde BMI-verschil in 1.88, bij de broers 1.33. Een probleem met dit type onderzoek is dikwijls dat het statistische verbanden aantoonst maar daarmee helaas nog geen causaliteit laat zien.

¹³⁴ Automatisch gaat dit overigens niet: mensen kunnen ook slechte eetgewoontes van elkaar overnemen, zie hierover Huijts 2011.

Tapdance workshop op de Tussentuin

Er zijn een paar initiatieven waar gezondheid wel een expliciet doel is. Bijvoorbeeld bij de *Voedseltuin*. Daar is het streven immers de klanten van de Voedselbank verse en dus gezonde groenten en fruit aan te bieden.

Het project *Fysieke Integriteit* van Rotterdam Vakmanstad heeft eveneens expliciet het verbeteren van de gezondheid van de leerlingen van de Bloemhofschool als doelstelling.

De resultaten worden bijgehouden. Zo ondergingen de leerlingen een aantal keren de Eurofit-test. Op een controle-school in de buurt, basisschool De Mare, werden dezelfde testen gedaan. De uitkomst was teleurstellend. 'Kinderen op OBS Bloemhof zijn bij alle metingen significant zwaarder dan die op de Mare', zo bleek. 'Ook de buikomvang van kinderen die op de OBS Bloemhof zitten is significant groter. Daar komt bij dat de kinderen op OBS Bloemhof significant kleiner zijn dan die op de Mare.' Dit betekent dat de BMI-scores van kinderen op de OBS Bloemhof groter zijn.¹³⁵

Er was met andere woorden geen aantoonbaar effect van de interventies op de fysieke conditie van de kinderen.¹³⁶ Bij de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerlingen werden wel positieve resultaten geboekt: een voor de toekomst hoopvol gegeven. In dit bereik was namelijk een afname te zien van de emotionele problematiek, van

gedragsproblemen en van hyperactiviteit enerzijds en een toename van pro-sociaal gedrag anderzijds.¹³⁷

Vakmanstad legt zich uiteraard niet bij de tegenvallende resultaten neer. Er wordt nu ingezet op de mede door het project tot stand gebrachte ouderbetrokkenheid. Het vermoeden bestaat dat er met de voeding in de thuissituatie verbeteringen te realiseren zijn.¹³⁸ Men wil daarbij natuurlijk niet betuttelen en daarom wordt er gezocht naar nieuwe methodieken. Een belangwekkende zoektocht, want er zijn immers niet veel programma's bekend die overgewicht en obesitas effectief bestrijden.¹³⁹

Enkele conclusies

De Rotterdamse bevolking is niet de gezondste populatie van Nederland. Daar komt bij dat de verschillen binnen de stad groot zijn: er zijn relatief gezonde en relatief ongezonde wijken. Duidelijk zijn sommige bevolkingsgroepen beter af dan andere.

Groen is gezond. Groenprojecten, waaronder stadslandbouwinitiatieven, kunnen er toe bijdragen dat deze verschillen kleiner worden.

Gezondheid is lang niet altijd een expliciete doelstelling van stadslandbouwprojecten. Eigenlijk is de belangstelling voor dit thema bij de grotere, commerciële of professionelere, stadslandbouwinitiatieven nog het grootst. *De Voedselbank* wil de klanten van de Voedselbank gezonde verse groenten aanbieden, *Uit je eigen stad* en *De Buytenhof* telen zo niet biologisch dan in ieder geval zo gezond mogelijke producten. *Fysieke Integriteit* zet op de Bloemhof in op de gezondheid van de kinderen op een basisschool.

Stadslandbouwinitiatieven kunnen aan de gezondheid een bijdrage leveren, ook als dat geen expliciete doelstelling is.

Doelstelling of niet, groen nodigt uit om te bewegen, allereerst omdat een tuin nu eenmaal onderhouden dient te worden. Verder zijn op een moestuin gesprekken over voedsel nagenoeg onvermijdelijk. Mensen worden zich bewuster van voedsel, kinderen leren dat sla uit de grond komt en niet uit de supermarkt.

Buurttuinen bevorderen sociale cohesie. Deze sociale cohesie heeft weer een positief effect op de gezondheid.

¹³⁵ Boonstra e.a. 2013, p. 36, ook in: Oosterling 2013, p. 273.

¹³⁶ Boonstra e.a. 2013, p. 36, ook in: Oosterling 2013, p. 274.

¹³⁷ Boonstra e.a. 2013, pp. 37 – 38, ook in Oosterling 2013, p. 275.

¹³⁸ Oosterling 2013.

¹³⁹ Mackenbach en Roskam 2007, p. 40.

Samen eten op OBS Bloemhof

Slotbeschouwing: bevindingen, beleid en aanbevelingen

De gemeente Rotterdam stimuleert stadslandbouw en doet dat door stadslandbouwinitiatieven te faciliteren. Dat heeft ongetwijfeld met pragmatisme te maken: er is deze dagen tenslotte bijna nergens budget voor. De gemeente hoopt en verwacht intussen wel dat de vele stadslandbouwprojecten in de stad een aantal geformuleerde beleidsdoeleinden dichterbij gaan brengen.

Rotterdam zet met stadslandbouw in op doeleinden op economisch, ecologisch en sociaal terrein.¹ In deze studie hebben we een aantal van deze sociale doelstellingen van stadslandbouwinitiatieven aan een nader onderzoek onderworpen.

Sociale doelstellingen

Voor dit onderzoek werden veertien Rotterdamse stadslandbouwprojecten (en twee niet-Rotterdamse initiatieven: één in Delft en één in Amsterdam) een aantal malen bezocht, beschreven en geanalyseerd.

Die analyse bestond vooral uit een onderlinge vergelijking van de geselecteerde projecten op een aantal kenmerken, waaronder doelstellingen, organisatie en resultaten.

Ook werd een beperkte sociaal-wetenschappelijke literatuurstudie uitgevoerd: ter inspiratie en verduidelijking, maar vooral ook ter problematisering van de soms wat al te gemakkelijke veronderstellingen aangaande 'wat werkt' in het sociale domein. De drie sociale thema's waarop het onderzoek zich toespitste zijn sociale cohesie, participatie en werkgelegenheid, en gezondheid.

In dit onderzoek is geen poging gedaan om effecten te meten.

Wel kon – op goede grond – worden vastgesteld dat er op de verschillende projecten en initiatieven soms indrukwekkende resultaten zijn geboekt. Zonder al te veel slagen om de arm kan geconcludeerd worden dat stadslandbouwprojecten bijdragen aan het realiseren van gemeentelijke beleidsdoeleinden op de genoemde terreinen.

¹ Gemeente Rotterdam 2012, p. 10.

Sociale cohesie

Buurt(moes)tuinen en ander ‘sociaal groen’ zijn geschikte instrumenten voor het stimuleren van sociale cohesie.

‘Echte sociale binding vraagt om herhaaldelijke ontmoetingen en daarmee om een context waarin mensen elkaar ontmoeten’, schreven de sociologen Snel en Boonstra.² Buurttuinen bieden zo’n context.

Een buurttuin is voor alles een ontmoetingsplek. Bovendien is zo’n tuin tegelijkertijd ook een dankbaar gespreksonderwerp. Deze twee factoren maken dat buurttuinen als sociale platforms kunnen worden beschouwd.

De Rotterdamse onderzoeker Lub wees er in een kritische literatuurstudie naar de effectiviteit van sociale interventies in buurten en wijken op, dat het effect van buurtbinding doorgaans substantiëler is dan het effect van contacten. Dat is goed nieuws voor de buurtmoestuinen. Alle bewoners kunnen immers trots zijn op de doorgaans goed verzorgde buurt(moes)tuinen en daarmee ook op hun wijk. Buurt(moes)tuinen leveren aldus bijdragen aan zowel wat in deze studie horizontale sociale cohesie (ontmoeting) genoemd werd, maar vooral ook aan verticale sociale cohesie (binding met de wijk).

Tuinen zijn een seizoensgebonden verschijnsel. In het voorjaar is er veel te doen, in de zomer is het er goed toeven. In de herfst en de winter daarentegen is dat allemaal wat minder.

Het toepassen van principes uit de permacultuur kan er voor zorgen dat buurttuinen er ook in het winterseizoen aantrekkelijk bijliggen.

De beschikbaarheid van een (verwarmbare) ruimte maakt ook activiteiten in de wintermaanden mogelijk, zoals vergaderingen en cursussen. Voor deelname aan die cursussen kan een vrijwillige bijdrage worden gevraagd – wat een tuingroep extra financiële middelen oplevert. Gegeven de bestaande leegstand van allerhande vastgoed moeten hiervoor mogelijkheden te vinden zijn.³

Socioloog Uitermark heeft er terecht op gewezen dat bij buurtprojecten per definitie niet iedereen mee doet, zelfs niet kan meedoen. ‘Wie inzet op zelforganisatie, tekent voor segregatie en ongelijkheid’.⁴

Buurttuinprojecten vergroten de aantrekkelijkheid van de wijk, in principe in de ogen

van alle mensen die er wonen. Aldus profiteren bewoners uiteindelijk toch allemaal van deze projecten in de openbare ruimte. De ongelijkheid is daarmee in de praktijk een stuk minder problematisch en het onderliggende beleid is derhalve goed te verdedigen.⁵

Anderzijds blijft het wel belangrijk om er op toe te zien dat in principe iedereen *kan* meedoen. Het lijkt er op dat bij de vrijwilligers op de buurtprojecten ouderen en mensen met een migratie-achtergrond soms ondervertegenwoordigd zijn. Communicatie van tuin naar buurt is belangrijk. Ondanks de hoge pc- en smartphone-dichtheid in Nederland, dient de communicatie van tuin naar wijk niet uitsluitend via een website, e-mail, facebook of andere e-communicatiemiddelen te lopen, maar ook via posters in de buurt en, nog beter, in een huis-aan-huis verspreide *papieren* en een *digitale* wijkkrant – zoals bijvoorbeeld in het Oude Westen.

Buurttuinen kunnen plaats bieden aan heel veel buurtgerichte sociale activiteiten. Daardoor kunnen voortdurend potentiële vrijwilligers worden geworven maar wordt ook zichtbaar gemaakt dat de buurttuin van iedereen en voor iedereen is. Aansprekende manifestaties die op alle projecten met enige regelmaat georganiseerd worden kunnen het gevoel van waardering voor de eigen buurt verder versterken. De georganiseerde activiteiten, van de tuinmaaltijd op de *Gandhituin*, via de zaai- en oogstfeesten in *Schiebroek Zuid* tot de hardlooppwedstrijden in het *Wollefoppengroen* vergroten de sociale bindingskracht van buurttuinen. Het kweken van voedsel in een buurttuin heeft eveneens een duidelijke sociale meerwaarde. De oogst moet immers verdeeld worden en dat alleen al maakt nadere afspraken over de opbrengst noodzakelijk.

Zo kan er op de tuin gekookt gaan worden, voor de deelnemers of voor de hele buurt. *Hotspot Hutspot* kookt met kinderen uit de wijk in een wijkrestaurant: het blijkt een slimme formule waar niet alleen de kinderen in de wijk blij van worden. Samen eten is uiteraard ook ontmoeten – en praten met iemand die je waarschijnlijk, normaal gesproken, niet gesproken zou hebben. Tijdens het tuindiner wel, omdat hij of zij nu eenmaal naast je zit.

Je kan overigens ook op een wijktuin waar geen groentes gekweekt worden gaan koken. Op *Wijktuin De Esch* werd een steenoven gebouwd waarin gekookt wordt. Een variant op de inmiddels spreekwoordelijke buurtbarbecue? Maar dan wel in de wijktuin – een tuin waarover een goed verhaal verteld kan worden.

² Snel en Boonstra 2005, p. 133.

³ Zie bijv. Bergevoet en Van Tuijl 2013.

⁴ Uitermark 2012, p. 16.

⁵ Vgl. Van der Schans 2013, p. 8.

Vrijwilligster op de Tussentuin

Participatie en werkgelegenheid

Buurttuinen kunnen ook bijdragen leveren aan participatie en werkgelegenheid. Met name in het stadslandbouwproject in *Schiebroek Zuid* zijn indrukwekkende resultaten geboekt.

De schaal waarop dit op buurt(moes)tuinen gebeurt is vooralsnog beperkt. De grotere stadslandbouwbedrijven zoals *De Buytenhof* en de Amsterdamse *Kwekerij Osdorp*, alsook een project als de *Voedseltuï*, leveren op dit terrein substantiëlere bijdragen. Deze bedrijven doen aan landbouw en bieden daarnaast zorg. Helaas zijn er voor re-integratie-activiteiten, ondanks de soms verbluffende resultaten met moeilijke doelgroepen zoals op de *Voedseltuï*, nauwelijks meer middelen beschikbaar.

Gezondheid

Het bevorderen van gezondheid blijkt op de meeste stadslandbouwprojecten geen expliciete doelstelling te zijn. Alle initiatiefnemers en andere geïnterviewde betrokkenen beaamden overigens wel dat alle projecten daar wel een bijdrage aan leveren.

Werken in de tuin, of op zijn minst het verblijven in het groen, acht vrijwel iedereen, op goede grond, een gezonde bezigheid.

Bij veel projecten kan uiteraard de opbrengst vrij eenvoudig met gezondheid in verband worden gebracht. Verse groenten uit de buurttuin zijn immers gezond. De *Voedseltuï* heeft als doelstelling er voor te zorgen dat klanten van de Rotterdamse Voedselbank verse groenten in hun pakket krijgen.

Op buurttuinen wordt over voedselgewassen gesproken, er wordt geproefd, er worden recepten uitgewisseld, enzovoorts: voedsel is een thema, het bewustzijn en de kennis van voedsel nemen toe.

Stadslandbouwbedrijven als *Uit je eigen stad*, *De Buytenhof* en *Kwekerij Osdorp* profiteren in meer of mindere mate van dat in het algemeen toegenomen voedselbewustzijn en dragen er ook weer aan bij.

Gezondheid kan ook via directere vormen van educatie worden bevorderd. Bij nogal wat tuinen, zoals bijvoorbeeld bij *Wijktuin De Esch*, zijn basisscholen betrokken.

Last but not least worden er op enkele projecten – bijvoorbeeld op de *Tuin aan de Maas* - met enige regelmaat sportactiviteiten voor de buurt georganiseerd.

Overigens is het van belang te beseffen dat gezondheidseffecten niet altijd en overal optreden en zeker niet automatisch. Het project *Fysieke Integriteit* zorgt ervoor dat schoolkinderen bijna dagelijks een warme maaltijd krijgen geserveerd in het schoolrestaurant. Er wordt gekookt met producten uit de schoolmoestuin en worden er smaaklessen gegeven.

Helaas blijken de kinderen gemiddeld toch te zwaar, vermoedelijk omdat de kinderen in hun thuisituatie geen goede en gezonde voeding krijgen voorgeschoteld.

Er wordt nu ingezet op het uitbouwen en nader invullen van de ouderbetrokkenheid op de betreffende school op Rotterdam Zuid, om de ouders van de kinderen te bewegen hun kinderen ook thuis gezonder te laten eten.

Men wil daarbij natuurlijk niet betuttelen en is daarom op zoek naar nieuwe methodieken. Een belangwekkende zoektocht: er zijn immers niet veel programma's die overgewicht en obesitas effectief bestrijden.

Niet onbelangrijk is tot slot een ander sociaal – en ik vermoed: gezond - effect.

Stadslandbouwprojecten bieden ook rustpunten in de stad, rustpunten waar kwetsbare stadsbewoners – en velen met hen - grote behoefte aan hebben.

Rotterdam, Amsterdam, Delft

Grote verschillen tussen de benadering van stadslandbouw in Amsterdam, Delft en die in Rotterdam zijn in dit onderzoek niet naar voren gekomen. Zeker, er zijn accentverschillen. Een recent citaat: 'De voornaamste verschillen tussen Rotterdam en Amsterdam komen door een verschil in te behalen doelen. Amsterdam ziet stadslandbouw vooral als mogelijkheid om bij te dragen aan economische

ontwikkelingen. Het is op dit moment niet goed bekend wat het economisch potentieel is van stadslandbouw. Vermoedelijk zijn de verschillen per project en per locatie groot. Rotterdam ziet stadslandbouw in de eerste plaats als een middel ter verbetering van de leefomgeving en de gezondheid van de inwoners en heeft daar beleid voor opgesteld. Amsterdam wil de actoren in de keten met elkaar verbinden en zet in op meer grootschalige voedselproductie. Rotterdam wil de keten van producent en consument verkorten en het ondernemerschap van lokale (stads)boeren stimuleren. De verschillende doelstellingen hoeven elkaar echter niet uit te sluiten'.⁶ De gemeente Delft heeft trouwens geen 'stadslandbouwbeleid'.⁷ Wel heeft men daar een goed ontwikkeld beleid voor het zelfbeheer van openbaar groen. De doelstelling van de gemeente Delft is vooral 'een nettere woonomgeving met een betere uitstraling', aldus een *Infoblad Zelfbeheer van openbaar groen*.⁸

De bodem en het water

Er is een aantal zaken die beter geregeld kunnen worden. Zaken die voor een buurtmoestuin bovendien essentieel zijn: de geschiktheid van de bodem en de toegang tot water.

In de notitie *Food & the city* uit begin 2012 probeerde de gemeente duidelijkheid, vooral procedurele duidelijkheid, over *bodemkwaliteit* en *bodemonderzoek* te bieden.⁹ In het veld leven echter vele vragen. Over de mogelijke risico's van het telen van eetbare gewassen op vervuilde grond blijkt verschillend te worden gedacht, ook door deskundigen.¹⁰

Een werkgroep van het RIVM en een aantal GGD'en komt evenwel naar verluidt binnenkort met nieuw voorlichtingsmateriaal over buurtmoestuinen en bodemkwaliteit.¹¹

Het zou mooi zijn als de gemeente tegen die tijd ook de lang verwachte *bodemkaart* gereed heeft en met een aan de Rotterdamse situatie aangepaste publieksfolder zou kunnen komen.

⁶ Aldus Otte et al. 2013, p. 27.

⁷ Gemeente Delft heeft geen uitgesproken 'stadslandbouwbeleid', een en ander valt onder de wijkaanpak, zie hierover Gemeente Delft 2012.

⁸ Zie www.delft.nl/Inwoners/Natuur_en_milieu

⁹ Gemeente Rotterdam 2012, Bijlage 2: *Stadslandbouw en bodem*, pp. 38 – 39.

¹⁰ Volgens stadsecoloog Kuijpers (Alterra, Wageningen) nemen bladgroenten gemakkelijk zware metalen op (*Binnenlands Bestuur* 2012), een Vlaamse folder ziet dit gevaar ook, vooral als de bodem te zuur is (LOGO 2009).

¹¹ Aldus Otte et al. 2013, p. 28. Naar verluidt is er inmiddels (december 2013) een *Informatieblad Moestuinen en bodemverontreiniging* in concept gereed. De GGD Rotterdam-Rijnmond maakte eerder zelf een info-folder: www.ggdrotterdrijnmond.nl

De toegang tot *water* is op sommige tuinen een zaak waarover men al jaren, soms met meerdere partijen, aan het overleggen is. Opvallend is dat er nauwelijks gebruik gemaakt wordt van regenwater – dat in meeste gevallen vrij eenvoudig zou kunnen worden opgevangen en opgeslagen, wanneer men over de nodige buffermogelijkheden beschikt.

Steun van de lokale overheid, nu soms geboden door een betrokken bestuurder of ambtenaar van de deelgemeente, zal er met de opheffing van de deelgemeentes niet gemakkelijker op worden.

Het zou goed zijn als de gemeente voor zaken betreffende bodem en water¹², met name met het oog op toekomstige projecten en initiatieven, een procedure ontwikkelt.

Nieuw beleid?

Buurtmoestuinen worden doorgaans gedragen door vrijwilligers. In de praktijk wordt het reilen en zeilen van buurtprojecten heel erg bepaald door de inzet van individuen, soms van bestuurders, soms van professionals en altijd van buurtbewoners. Volgens socioloog Van den Brink is aandacht voor deze *best persons* minstens zo belangrijk als aandacht voor *best practices*.¹³

Op buurtmoestuinen zijn twee categorieën mensen van belang: bezoekers en buurtbewoners die het werk doen: de vrijwilligers.

Bewonersinitiatieven moeten niet worden opgezadeld met allerlei gemeentelijke beleidsdoelstellingen. Dat gebeurt nu niet en dat moet vooral zo blijven. Wanneer projecten geleid worden, of mede beïnvloed worden door professionals – denk aan projectleiders of opbouwwerkers – kunnen beleidsdoelen eenvoudiger worden geformuleerd en nagestreefd.

Toch zullen ook dan de ambities bescheiden dienen te zijn. De publieke ruimte dient niet overladen worden met allerlei beleidsdoelstellingen. Verwacht niet te veel en zie er op toe dat de publieke ruimte er in ieder geval goed uitziet.¹⁴

De rest komt dan meestal gewoon vanzelf in orde.

Uiteraard verdienen ook de commerciële stadslandbouwprojecten alle mogelijke steun van de gemeente. Die steun wordt daar waar mogelijk ook geboden.

¹² Een verwante kwestie is 'compost', ook is er belangstelling voor 'spullen' die de gemeente 'over' zou hebben.

¹³ Van den Brink et al. 2012.

¹⁴ Zie Engbersen en Lub 2011, vgl. Schinkel 2009.

Toch zou er nagedacht moeten worden hoe bedrijven, die een bijdrage leveren aan het weer op de kaart zetten van een weggezaakt gebied in de stad – denk aan het gebied Stadshavens waar de *Voedseltuinen* en *Uit je eigen stad* actief zijn – voor dit *placemaking* op enigerlei wijze gecompenseerd zouden kunnen worden.

Tot slot...

Stadslandbouwprojecten zijn er in Rotterdam in vele soorten en maten.

De projecten die in dit onderzoek betrokken waren bleken zeer uiteenlopend – in vele opzichten.

Er was één belangrijke overeenkomst. Op alle projecten was men enthousiast en vol overtuiging, om niet te zeggen overgave, bezig er wat van te maken. Doorgaans met veel plezier en bijna even vaak met groot succes. Maar ook op de tuinen met tegenwind gaat men de moed zeker niet opgeven.

- Abma, R., U. Kirchholtes, J.E. Jansma, M. Vijn, E.C.M. Ruijgrok en J. Brouwer
2013 *Maatschappelijke kosten-batenanalyse stadslandbouw, De cases Voedseltuinen Rotterdam, De Nieuwe Warande en Hazennest Tilburg*, Lelystad / Rotterdam
(Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Wageningen UR / Witteveen en Bos)
- Alix, Lise
2011 *Buurtmoestuinen. Een draaiboek*, Tilburg (Brabantse Milieu Federatie / De Twern)
www.genoeg.nl
- Armstrong, Donna
2000 A survey of community gardens in upstate New York. Implications for health promotion and community development, in: *Health and Place*, 6, pp. 319 – 327
- Baker, Lauren A.
2004 Tending cultural landscapes and food citizenship in Toronto's community gardens, In: *Geographical Review*, 94: 3, pp. 305 – 325
- Bakker, Jan-Hendrik
2011 *Grond. Een pleidooi voor aards denken en een groene stad*, Amsterdam (Atlas)
- Barrucand, Marianne
2000 De tuin als afspiegeling van het paradijs, in: Markus Hattstein en Peter Delius, *Islam. Kunst en architectuur*, Keulen (Könemann), pp. 490 – 493 (Het Duitse origineel verscheen in 2000 bij dezelfde uitgever)
- Bekker, Marleen, Iris Wallenburg en Jan-Kees Helderman
2007 *Verschuivende verhoudingen: de marges van overheidsbeleid bij overgewicht*, in: Dagevos en Munnichs (red.) 2007, pp. 155 - 163
- Berg, Agnes van, Marijke van Winsum-Westra, Sjerp de Vries en Sonja M.E. van Dillen
2010 Allotment gardening and health: a comparative survey among allotment gardeners and their neighbors without an allotment, in: *Environmental Health*, 9: 74,
www.ehjournal.net/content/9/1/74
- Berg, Isabelle van den
2010 *Allotmenten en voeding. Een literatuurverkenning*, Den Haag (LEI), rapportnummer 2010-023
- Bergevoet, Tom, en Maarten van Tuijl
2013 *De flexibele stad. Oplossingen voor leegstand en krimp*, Rotterdam (nai010)
- Berkel, Rik van, Aat Brand en Jos Maaskant
1996 *Uitgeschreven of afgeschreven? Werklozen door de tijd gevolgd*, Utrecht (van Arkel)
- BGCI
2010 *Towards a new social purpose. Redefining the role of botanic gardens*, Londen (Botanic Gardens Conservation International)

Biemans, Rini (interview met)

- 2013 De pure liefhebbers. Interview met Rini Biemans, in: *Groen*, 69: 4 (april, themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), p. 17

Binnenlands Bestuur

- 2012 Stadslandbouw leuk, maar niet meer dan dat, in: *Binnenlands Bestuur*, 16 juli
www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/stadslandbouw-leuk-maar-niet-meer-dan-dat.7070744.lynkx

Blokland, Talja

- 2009 *Het belang van publieke familiariteit in de openbare ruimte*, in: Van Stokkom (red.) 2009, pp. 183 - 191

Blokland-Potters, Talja

- 1998 *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*, Kampen (Kok Agora)

Boer, Nico de

- 2001 De opkomst van de wijkaanpak als dominante strategie in het sociaal beleid, in: Jan Willem Duyvendak en Lex Veldboer (red.), *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, Amsterdam (Boom), pp. 29 – 50

Boeroe's (Piet en Frodo)

- z.j. *Het grote boeroeboek. Voor elke pionier die het zelf wil uitzoeken*, Best ([Heidevlinder](http://Heidevlinder.nl), www.heidevlinder.nl)
Rotterdam-Rijnmond – Speeldernis / Wageningen UR edepot.wur.nl/1565

Bogaard, Josine van der, Sigrun Lobst en Margit Schuster

- 2007 *Speelnatuur in de stad: hoe maak je dat?*, Utrecht / Rotterdam / Wageningen (van Arkel / GGD Rotterdam-Rijnmond – Speeldernis / Wageningen UR) edepot.wur.nl/1565

Boonstra, Nanne, Harrie Jonkman en Huub Braam

- 2013 *Een nieuw perspectief voor Bloemhof. Opbrengsten van drie jaar Vakmanstad / Fysieke Integriteit*, in: Oosterling en Griffioen (red.) 2013, pp. 29 - 39

Bos, A. (Studiegroep onder leiding van)

- 1946 *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundig en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam (Voorhoeve)

Bouman, P.J., en W.H. Bouman

- 1967 *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen (van Gorcum, Prakke & Prakke)

Brink, Gabriël van den, Merlijn van Hulst, Laurens de Graaf en Ton van der Pennen

- 2012 *Best Persons en hun betekenis voor de Nederlandse achterstandswijk*, Den Haag (Boom Lemma)

Bronsveld, Cees

- 1994 *Op weg in Rotterdam. Een onderzoek naar de traditionele opvang van Turkse en Marokkaanse nieuwkomers in Rotterdam*, Rotterdam (SoZaWe – SWA)

Bronsveld, Cees

- 2011 *Evaluatie Gemeenschapstuinen Rotterdam. Resultaten van een vooronderzoek*, Rotterdam (SoZaWe / SWA)

Bronsveld, Cees

- 2011a *The community gardens project. Social cohesion through smart investments, Social innovation case study: Rotterdam*, Brussel (Eurocities / NLAO - Cities for Active Inclusion) nws.eurocities.eu/MediaShell/media/Rotterdam_gp.pdf

Bronsveld, Cees

- 2012 *Demographic change and active inclusion in Rotterdam: Quality Leap South and the RDM Campus Project*, Brussels (Eurocities / NLAO Cities for Active Inclusion), juni nws.eurocities.eu/MediaShell/media/Rotterdam

Bronsveld, Cees

- 2013 Iedereen moet mee kunnen doen, in: *Groen*, 69: 4 (april, themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), pp. 14 – 16

Bronsveld, Cees

- 2013a En de volkstuin dan? (Column), in: *Groen*, 69: 4 (april, themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), p. 40

Bronsveld, Cees

- 2013b (boekbespreking) Cities (eds.), *Farming the city*, Amsterdam (TranCity), www.husserl.nl/index.php

Burdorf, Lex

- 2010 *Werken aan volksgezondheid: van woorden naar daden*, Rotterdam (Erasmus MC)

Burdorf, Lex, Carolien van Hooijdonk, Johan Mackenbach en Lennert Veerman

- 2008 *Schatting van de potentiële effecten van primaire interventies op de gezondheid van de Rotterdamse bevolking. Het GIDS modelleringsproject*, Rotterdam / Queensland (Erasmus MC / University of Queensland)

Cahn, Joseph, Ho-Pong en Elaine Chan

- 2006 Reconsidering social cohesion: developing a definition and analytical framework for empirical research, in: *Social Indicators Research*, 75, pp. 273 - 302

Cities (eds.)

- 2013 *Farming the city*, Amsterdam (TranCity)

Clausen, Marco

- 2012 Eine andere Stadt kultivieren, in: Nomadisch Grün (Hrsg.), *Prinzessinnengärten. Andersgärtnern in der Stadt*, Keulen (DuMont), pp. 13 – 63

Cornelisse-Vermaat, Judith R.

- 2005 *Household production, health and happiness. A comparison of the native Dutch and non-western immigrants in the Netherlands*, Wageningen (Wageningen UR, proefschrift)

Crimson Architectural Historians

- 2008 *Toekomstvisie De Hofbogen. Het langste gebouw van Rotterdam*, Rotterdam (Crimson Architectural Historians, in opdracht van Hofbogen BV)

Cohen, Nevin, Kristin Reynolds en Rupai Sanghvi

- 2012 *Five Borough Farm. Seeding the future of urban agriculture in New York City*, New York (Design Trust / Added Value)

Dagevos, Hans

- 2004 Voedsel als uitdrukking van een levenswijze. Een sociologische benadering, in: *Ethische Perspectieven*, 14: 4, pp. 414 - 428

Dagevos, Hans, en Geert Munnichs

- 2007 *De omvang van overgewicht: een omgevingsperspectief*, in: Dagevos en Munnichs (red.) 2007, pp. 11 - 19

Dagevos, Hans en Geert Munnichs (red.),

- 2007 *De obesogene samenleving. Maatschappelijke perspectieven op overgewicht*, Amsterdam (Amsterdam UP) www.ga2030.nl/uploads/60/2h/602h5L-FXCTYHQ1G3XfCoQ/Obesogene-samenleving-april2007.pdf

Dagevos, Jaco, en Hans Dagevos

- 2008 *Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren*, Den Haag (SCP)

David, Joshua, en Robert Hammond

- 2011 *High Line. The inside story of New York City's park in the sky*, New York (Farrar, Straus & Giroux)

Dam, Johannes van

- 1999 Een eeuw smaakbederf of... de degeneratie van de Nederlandse kookkunst in de twintigste eeuw, in: Ton Quik (red.), *Smaak, Mensen – Media – Trends*, Zwolle (Waanders), pp. 96 – 103 (tentoonstellingscatalogus, Bonnefantenmuseum Maastricht)

Donald, Betsy

- 2009 *From Kraft to Craft. Innovation and creativity in Ontario's food economy*, Toronto (University of Toronto, Ontario in the Creative Age Working Paper Series, Rotman School of Management)

Doorman, Maarten

- 2011 Olie, kunst en het derde paradijs. Planet earth is blue, in: *de Groene Amsterdammer*, 13 december, pp. 36 - 39

Doorn, J.A.A. van

- 1955 Wijk en stad: reële integratiekaders ?, in: *Prae-Adviezen voor het Congres over Sociale Samenhangen Gehouden op 17 december 1955 te Amsterdam*, Amsterdam (Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse volk)

Dujardin, Maaïke, en Chris de Vries

- 2008 *Bezoek en waardering groenvoorzieningen Rotterdam*, Rotterdam (COS)

Dun, L.P.M. van der, en C. de Vries

- 2010 *Rotterdamers over de buitenruimte*, Rotterdam (COS, gemeente Rotterdam)

Elster, Jon

- 1983 *Sour grapes. Studies in the subversion of rationality*, Cambridge (Cambridge UP)

Engbersen, Radboud, en Vasco Lub

- 2011 Omgaan met leegte. Publieke ruimte beleidsmatig overbelast, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 65: 9 (september), pp. 16 - 19
www.tssmagazine.nl/media/2011/09/TSS_2011_september_radboud.pdf

Epskamp, M.J.W.

- 2013 *Initiatieven, voedsel, stadslandbouw en recreatiegebieden*, Rotterdam (OBI – RSO, gemeente Rotterdam)

Erdem, O.

- 2011 *Sociaal-economische gezondheidsverschillen in de regio Rotterdam-Rijnmond*, Rotterdam (GGD Rotterdam-Rijnmond)

Faddegon, Krispijn, en Will Tiemeijer

- 2010 *Een duwtje in de goede richting. Het tegengaan van overgewicht*, in: Verhoeven en Ham (red.) 2010, pp. 87 - 102

Feenstra, Gail, Sharyl McGrew en Davind Campell

- 1999 *Entrepreneurial community gardens. Growing food, skills, jobs and communities*, Oakland CA (University of California, Agriculture and Natural Resources)

Fernandez, Margarita

- 2003 *Cultivating community, food and empowerment. Urban gardens in New York City*, New York (Yale School of Forestry & Environmental Studies (paper)
environment.yale.edu/hixon/files/pdf/2003_Margarita_Fernandez.pdf

Fontein, R.J., M. Stuiver en R. Schrijver

- 2011 *Transitie naar duurzame regionale voedselsystemen. Een analyse van de samenwerking tussen drie gemeenten en haar regionale partners* (Alterra-rapport 257), Wageningen (Wageningen UR / Alterra)

Food Agency

- 2012 Nederlanders geven voorkeur aan lokaal boven biologisch en fair trade, @ *Food for Food-website*, 05-11-2012 www.foodforfood.info/foodmonitor/artikel/nederlanders-voorkeur-aan-lokaal-boven-biologisch-en-fair-trade

Fresco, Louise O.

- 2006 *Schaduwdenkers en lichtzoekers (Huizinga-lezing 1998)*, Amsterdam (Bakker), geciteerd naar geactualiseerde versie in: Louise O. Fresco 2006, *Nieuwe spijswetten, Over voedsel en verantwoordelijkheid*, Amsterdam (Bakker), pp. 31 – 122, 137 - 145

Fresco, Louise O.

- 2012 *Hamburgers in het paradijs. Voedsel in tijden van schaarste en overvloed*, Amsterdam (Bakker)

Freundenberg, Nicholas, en Michele Silver

- 2013 *Jobs for a healthier diet and a stronger economy*, New York (New York City Food Policy Center at Hunter Collega NYC) nycfoodpolicy.org/wp-content/uploads/2013/05/JOBS_WHOLEREPORT.pdf

Gemeente Rotterdam

- 2012 *Food & the City. Stimuleren van stadslandbouw in en om Rotterdam*, Rotterdam (gemeente Rotterdam) www.rotterdam.nl/Stadsontwikkeling/Document/FoodTheCity22022012Laag.pdf

Gezondheidsraad

- 2003 *Overgewicht en obesitas*, Den Haag (Gezondheidsraad / Ministerie van VWS)

GGD Rotterdam–Rijnmond

- 2010 *Rotterdam. Gezondheid in kaart*, Rotterdam (GGD Rotterdam-Rijnmond i.s.m. RIVM Den Haag), herziene druk (april)

GGD Rotterdam-Rijnmond

- 2011 *Procevaluatie Makkelijke Moestuinen voor peuters*, Rotterdam (GGD Rotterdam-Rijnmond, Cluster Jeugdbeleid)

GGD Rotterdam-Rijnmond

- 2011a *Gezonde stad. Kadernota Gezondheidsbeleid Rotterdam 2011 – 2014*, Rotterdam (GGD Rotterdam-Rijnmond)

Ginkel, Jan van, en Mostafa El Filali

- 2004 *Moestafa's moestuin. Meer groen in de regenboog*, Orvelte etc. (Projectsecretariaat Stichting Veldwerk Nederland, etc.)

Glaser, Anselm I., en Barney G. Strauss

- 1967 *The discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*, Chicago (Aldine)

Goorbergh, Frans van den, en Juul Scheffers

- 2012 *Participatie @ groene ruimte*, Wageningen (Landwerk)

Green Deal

- 2013 *Stadsboeren in Nederland. Professionalisering van de stadsgerichte landbouw*, Rotterdam, Den Haag etc. (Nationale Federatie Stadsgerichte Landbouw)

Grubb, Adam

- 2012 The permaculturalist. Permaculture as a permanent culture, in: Birgitte van der Sande (ed.), *Food for the city. A future for the metropolis*, Rotterdam / Den Haag (NAi / Stroom), pp. 90 - 95

Hegger, C. et al.

- 2009 *GGD-richtlijn medische milieukunde: gezondheidsrisico bodemverontreiniging*, Bilthoven (RIVM)

Hopkins, Rob

- 2008 *The Transition Handbook. From oil dependency to local resilience*, Totnes (Green Books); Ned. vert. *Het transitie handboek* (Utrecht, van Arkel 2009)

Hoppesteijn, Marco

- 2012 *Bevolkingsprognose Rotterdam 2013 – 2020*, Rotterdam (COS, gemeente Rotterdam)

Huijts, T.

- 2011 *Social ties and health in Europe. Individual association, cross-national variations and contextual explanations*, Nijmegen (Radboud Universiteit, proefschrift)

Imbert, Dorothée

- 2009 Aux Fermes, Citoyens!, in: Mohsen Mostafavi with Gareth Doherty (eds.), *Ecologicalurbanism*, Baden (Müller) 2010, pp. 256 – 267

Informatieblad Voorwerk

- 2014 *Informatieblad Voorwerk voor organisaties*, Rotterdam (gemeente Rotterdam, dienst SoZaWe / cluster Werk & Inkomen) www.rotterdam.nl/Clusters/Werk%20en%20inkomen/Informatiebladen/VoorWerk%20voor%20organisaties.pdf

Jacobs, Jane

- 2010 *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*, Amsterdam (Sun / Trancity), Amerikaans origineel New York 1961 (Random House)

Jäggi, Monika

- 2013 *A peek over the fence. Urban agriculture as an instrument of social and environmental policy. A case study from Toronto*, in: Wallimann (ed.) 2013, pp. 135 - 151

Jencks, Charles

- 1993 *Heteropolis. Los Angeles. The riots and the strange beauty of hetero-architecture*, Londen (Academy Editions / Ernst & Sohn)

Johnson, Lorraine

- 2010 *City farmer. Adventures in urban food growing*, Vancouver (Greystone)

Jones, Van

- 2009 *The green collar economy*, New York (Harper)

Jonkhof, Jos, Matthijs Philippa en Peter Visschedijk

- 2012 *Buur..! Leren van de Jardins Partagés in Frankrijk*, Wageningen (Wageningen UR / Alterra)

Jorritsma, Elsje

- 2013 Verbouw je eigen groente – in de stad, in: *NRC Handelsblad*, 27 augustus, p. 8

Kato, Yuki

- 2013 Not just the price of food: challenges of an urban agriculture organization in engaging local residents, in: *Sociological Inquiry*, 83: 3, pp. 369 – 391.

Kierkels, Tijs, Ed Asscheman, Christel Lubbers en Ton van Schie (red.)

- 2012 *Multifunctionele landbouw in Nederland. Meer dan boeren alleen*, Zutphen (Roodbont)

Kirsimaa, Kerli

- 2013 *Urban agriculture in the city of Rotterdam* (niet gepubliceerd research-proposal)

Kleinhans, Reinout, en Gideon Bolt

- 2011 Snoeiende overheid heeft wat uit te leggen. Buurten kunnen niet zonder professionals, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 65: 1-2, pp. 16 - 19

Komrij, Gerrit

- 1991 *Over de noodzaak van tuinieren (Huizinga-lezing 1990)*, Amsterdam (Bakker)

Korthals, Michel

- 2012? *Moeten consumenten een toontje lager zingen?* (bespreking van Fresco 2012)

www.wageningenur.nl/upload_mm/6/2/0/a070e672-67e5-461c-8b91-02eed5cf748d_Moeten%20consumenten%20een%20toontje%20lager%20zingen_.pdf

Kurtz, Hilda

- 2001 Differentiating multiple meanings of garden and community, in: *Urban Geography*, 22: 7, pp. 656 - 670

Ladner, Peter

- 2011 *The urban food revolution, Changing the way we feed cities*, Gabriola Island, Ca (New Society Publishers)

LOGO (Lokaal Gezondheidsoverleg)

- 2009 *Schadelijke metalen in je moestuin? Praktische info en tips om veilige groenten te telen*, z.p. (LOGO) www.mmk.be/afbeeldingen/File/bonk_vervolg/Brochure_teeltadviezen.pdf

Looije, Martin

- 2013 Samen een moestuin beginnen, in: *Groen*, 69: 4 (april, themanummer over *Stadslandbouw in Rotterdam*), pp. 41 - 44

Lub, Vasco

- 2013 *Schoon, heel en werkzaam. Een wetenschappelijke beoordeling van sociale interventies op het terrein van buurtleefbaarheid*, Den Haag (Boom Lemma)

Mackenbach, Johan

- 2010 *Ziekte in Nederland. Gezondheid tussen politiek en biologie*, Amsterdam (Elsevier / Mouria)

Mackenbach, Johan, en Albert-Jan Roskam

- 2007 *Gewichtige verschillen: sociale stratificatie en overgewicht*, in: Dagevos en Munnichs (red.) 2007, pp. 33 – 40

Mackenbach, Johan, en Evert van der Veem (red.), m.m.v. Maarten Evenblij (samenst.)

- 2004 *Gezondheid in kleur. Sociale cohesie in Nederland. Nieuwe inzichten uit het onderzoeksprogramma Cultuur en Gezondheid*, Amsterdam (Aksant)

Meer, Leontine van der, Jan Willem van der Schans en Cees Bronsveld

- 2012 *Onderzoeksvoorstel sociale effecten van Rotterdamse Stadslandbouwprojecten*, Rotterdam / Schiedam (gemeente Rotterdam / DCMR), juni (niet gepubliceerde interne notitie)

Meulmeester, Joke F.

- 1988 *Voedingsonderzoek bij Turkse en Marokkaanse kinderen in Nederland*, Amsterdam (UvA, proefschrift)

Millstone, Erik, en Tim Lang

- 2008 *The atlas of food. Who eats what, where and why*, Berkeley CA (UC Press), revised edition

Mougeot, Luc J.A.

- 2000 *Urban Agriculture: Definition, presence, potentials and risks, and policy challenges*, Ottawa (IRDC: Cities Feeding People Report # 31, as presented in La Habana, Cuba, October 1999) idl-bnc.idrc.ca/dspace/bitstream/10625/26429/12/117785.pdf

MSR (Milieumonitoring Stadsregio Rotterdam)

- 2012 *Het milieu in de regio Rotterdam*, Schiedam (MSR/DCMR)

Müller, Christa

- 2002 *Wurzeln schlagen in der Fremde. Die internationale Gärten und ihre Bedeutung für Integrationsprozesse*, München (ökom)

Müller, Christa (Hg.)

- 2011 *Urban Gardening. Über die Rückkehr der Gärten in die Stadt*, München (ökom)

Muynck, Arienne de

- 2011 *Stadslandbouw en duurzame gebiedsontwikkeling*, Delft / Rotterdam (skriptie TU / EUR / Stadsontwikkeling gemeente Rotterdam)

Oberg, Kalervo

- 1960 Cultural shock: adjustment to new cultural environments, in: *Practical Anthropology*, 7, pp. 177 - 182

Oosterling, Henk, en Aetzel Griffioen (red.)

- 2012 *Wat heet lichamelijke opvoeding? Ecosociale educatie op de Brede school*, Heijningen (Jap Sam)

Oosterling, Henk

- 2013 *Eco 3. Doen denken. Rotterdam Vakmanstad / Skillcity*, 2009-2012, Heijningen (Jap Sam)

Oskam, Inge, Kasper Lange en Patijn Thissen

- 2013 *Vertical Farming. Technologie en innovatierichtingen voor de toekomst*, Amsterdam (Hogeschool van Amsterdam) sustainablesystemsforfood.files.wordpress.com/2013/04/vertical-farming1.pdf

Ostaijen, Mark van, en Rik Peeters

- 2011 Een recept voor teleurstelling. Sociale cohesie: een dorps ideaal voor de grote stad, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 65: 9 (september), pp. 12 - 15

Otte, Piet, Antoine Theunissen en Liesbet Dirven-van Breemen

- 2013 *Stadslandbouw: eten uit de stad*, in: *Bodem. Tijdschrift voor Duurzaam Bodembeheer*, 23: 1, pp. 26 - 28

Permentier, Matthhieu, Jeanet Kullberg en Lonneke van Noije

- 2013 *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*, Den Haag (SCP)

Peters, Suze, Lotte Stekelenburg en Caroline Zeevat

- 2013 *Onkruidboek, voor onkruidminnaars en onkruidhaters*, Rotterdam (Trichis)

Pinkster, Fenne M.

- 2008 *De sociale betekenis van de buurt. Een onderzoek naar de relatie tussen het wonen in een arme wijk en sociale mobiliteit*, Amsterdam (Amsterdam UP / NICIS)

Pollan, Michael,

- 2005 *The omnivore's dilemma: A natural history of four meals*, New York (Penguin Press)

POST

- 2007 *Etnicity and health*, Londen (Parlementary Office of Science and Technology, postnote 276, January) www.parliament.uk/documents/post/postpn276.pdf

Putnam, Robert David

- 2000 *Bowling alone. The collapse of American community*, New York (Simon & Schuster)

Reijndorp, Arnold

- 1997 Vooruitkomen in achterstandswijken, in: Kees Schuyt (red.), *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland*, Amsterdam (De Balie), pp. 127 – 141.

Rekenkamer Rotterdam

- 2006 *Vergeet-mij-nietjes aan de Maas. Volkstuinenbeleid in Rotterdam*, Rotterdam (Rekenkamer, gemeente Rotterdam)

Richter, J., W.H. Schmitzler en S. Gura (eds.)

- 1995 *Vegetable production in peri-urban areas in the tropic and subtropics: food, income and quality of life. Proceedings of the International Workshop, Zschortau, October 1994*, Feldafing/Bonn (Deutsche Stiftung für Internationale Entwicklung / Zentralstelle für Ernährung und Landwirtschaft; Arbeitsgemeinschaft Tropische und Subtropische Agrarforschung)

Saldivar-Tanaka, Laura, en Marianne E. Krasny

- 2004, Culturing community development, neighborhood open space, and civic agriculture: the case of the Latino community gardens in New York City, in: *Agriculture and Human Values*, 21, pp. 399 - 412

Satia-Abouta, Jessie

- 2003 Dietary acculturation: definition, process, assessment, and implications, in: *International Journal of Human Ecology*, 4 : 1, pp. 71 - 86

Satia-Abouta, Jessie, Ruth A. Patterson, Marin L. Neuhouser & John Elder

- 2002 Dietary acculturation: Applications to nutrition research and dietetics, in: *Journal of the American Dietetic Association*, 102: 8 (augustus), pp. 1105 - 1118

Saunders, Doug

- 2010 *Arrival city: how the largest migration in history is reshaping our world*, Londen (Heinemann)

Savelkoul, M., A.J. Schuit en I. Storm

- 2010 *Terugdringen van gezondheidsachterstanden door gemeentelijk beleid: een literatuurverkenning naar effectiviteit van fysieke en sociale omgevingsmaatregelen*, Bilthoven (RIVM)

Schlosser, Eric

- 2002 *Fast food nation. The dark side of the all-American meal*, New York (Houghton Mifflin)

Schans, J.W. van der

- 2011 Stadslandbouw: antwoord op stedelijke behoeften, in: *De Landeigenaar*, 2011/4, pp. 6 - 8

Schans, J.W. van der

- 2013 Stadslandbouw in discussie, in: *Grondzaken in de praktijk*, 8: 4 (april), pp. 6 – 9

Schans, J.W. van der, e.a.

- 2009 *Marktkansen voor etnisch voedsel en etnische diensten*, Den Haag / Wageningen (LEI / Wageningen UR), rapport 2009-103 edepot.wur.nl/50351

Schans, J.W. van der, en J.S.C. Wiskerke

- 2011 Stadslandbouw, hype of trend?, *Stedebouw en Architectuur*, 12, pp. 12 – 15

Schinkel, Willem

- 2009 *Publieke ruimte: tussen anonimiteit en publiciteit*, in: Van Stokkom (red.) 2009, pp. 192 - 201

Schouw, Jan, en Ivonne Bulthuis

- 2013 *Haalbaarheidsstudie. Collectief investeren in stadslandbouw. Eindrapportage CIIS*, Ulvenhout (Volharding Breda)

Snel, Eric, en Nanne Boonstra

- 2006 De waarde van interetnisch contact. Een onderzoek naar initiatieven en beleidsprojecten om inter-etnisch contact te bevorderen, Bijlage 3, in: RMO, 2005, *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*, Den Haag (RMO, Advies 37), pp. 87 – 169

Spijkerman, Sandra

- 2011 Foodprint: voedsel voor de stad, voer voor de kunst, in: *Kunstbeeld* (december 2011/januari 2012), pp.78 - 81

Steel, Carolyn

- 2008 *The hungry city. How food shapes our lives*, Londen (Cahtto & Windus), Ned. vertaling: *De hongerige stad. Hoe voedsel ons leven vormt*, Rotterdam (NAi), 2011

Steketee, Majone, Jodi Mak en Bas Tierolf (red.)

- 2008 *Kinderen in tel data boek 2008. Kinderrechten als basis voor lokaal jeugdbeleid*, Utrecht (Verweij-Jonker Instituut) www.verweij-jonker.nl/doc/jeugd/KIT2008_1Rev.pdf

Stobbelaar, Derk Jan

- 2012 *Bewoners maken het groen*, Wageningen (Landwerk)

Stokkom, Bas van, (red.)

- 2009 De sociale kwaliteit van het stedelijk domein, themanummer *Beleid en Maatschappij*, 36: 3, pp. 147 - 223 www-versie beschikbaar via www.basvanstokkom.nl/publicaties.htm

Stokkom, Bas van, en Nelleke Toenders

- 2011 *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*, Amsterdam (Pallas/Amsterdam UP), met een Voorwoord (pp. 9 - 18) van Gabriël van den Brink

Summeren, Anne van

- 2012 *De bindende factor. Een studie naar sociale netwerken binnen een continu toegankelijke ruimte*, Rotterdam (scriptie Sociologie, Grootstedelijke vraagstukken en Beleid, Erasmus Universiteit) tuinmanindewijk.nl/read/antenne_item/id/175926/de-bindende-factor

Teernstra, Annalies

- 2013 Gemeente en corporatie hebben verschillend doel bij buurtinterventies, in: *NovaTerra* (Platform 31, juni), pp. 43 - 49

Thissen, Siebe

- 2012 Kunst op funda. Parapolitieke uitdagingen, in: Eds., Q. S. *Serafijn, Notes 3*, n.p. (post editions)

Trommel, Willem

- 2009 *Gulzig bestuur* (oratie), Den Haag (Lemma)

Trommel, Willem (interview met)

- 2010 *Willem Trommel over zijn afkeer van gulzig bestuur: 'Stop met dat geouwehoer over dat we moeten samenleven*, interview door Marcel Ham, www.kennislink.nl/publicaties/stop-met-dat-geouwehoer-over-dat-we-moeten-samenleven

Uitermark, Justus

- 2011 De zelforganiserende stad, in: RLI 2001, *Toekomst van de stad*, Den Haag (Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur), pp. 5 - 9 www.rli.nl/sites/.../rli005-1_wtk_essays_toekomst_van_de_stad_def.pdf

Uitermark, Justus

- 2012 De keuzes van zelforganisatie, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 66: 9 (oktober), pp. 16 – 19

Uitermark, Justus, en Krijn ter Beek

- 2010 *Gesmoorde participatie. De schaduwkanten van 'meedoen' als straatproject*, in: Verhoeven en Ham (red.) 2010, pp. 227 – 239

Ulrich, R. S.

- 1984 View through a window may influence recovery from surgery. *Science*, 224, pp. 420 – 421

Vaughan, Lisa Therese

- 2011 *A socio-cultural study investigating the influences on food and lifestyle choices, and the cultural transition, of British Bangladeshis in Tower Hamlets East London* (City University, doctoral thesis) openaccess.city.ac.uk/1158/1/Vaughan_Lisa.pdf

Verhoeven, Imrat en Marcel Ham (red.)

- 2010 *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid* (Jaarboek Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken), Amsterdam (TSS / Van Gennepe)

Verspeek, Corine (red.)

- 2011 *Handboek Generatietuin. Handreiking bij het ontwikkelen van een generatietuin, waar kinderen en ouderen samen tuinieren*, Den Haag (Min. van Economische Zaken / gemeente Den Haag

/ 2Samen / Saffier) www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/brochures/2011/07/22/handboek-generatietuin.html

Vervoort, Sander, Josine van den Bogaard en Ingrid Walda

- 2009 *Rotterdam gezond groen gewoon doen! Een literatuurstudie naar de wetenschappelijke relatie tussen groen, gezondheid en milieu en aanbevelingen voor een gezond Rotterdams groenbeleid*, Rotterdam / Schiedam (Kennissalliantie GGD Rotterdam-Rijnmond / DCMR Milieudienst Rijnmond)

Viljoen, André en Johannes S.C. Wiskerke (eds.)

- 2012 *Sustainable food systems*, Wageningen (Wageningen UR)

Vré, Kees de

- 2013 *Gezond en soms zelfs lucratief*, in: *Trouw*, 17 juni (katern *De Verdieping*)

Waard, Fransje de

- 2012 *Tuinen van overvloed, permacultuur als inspiratie voor een duurzaam leven op aarde*, 2e druk, Utrecht (van Arkel)

Wallimann, Isidor (ed.)

- 2013 *Toward sustainable policy. Environmental policy is social policy – social policy is environmental policy*, New York / Berlin (Springer)

Wates, Nick, en Charles Knevitt

- 1987 *Community architecture. How people are creating their own environment*, Harmondsworth (Penguin)

Wetten, Jacqueline van

- 2010 *Een groene gezonde wijk. Inspiratie voor de praktijk*, z.p. (EMGO+ Instituut, VU UMC etc) www.hvdgm.nl/ufc/file2/hgm_internet_sites/benzvi/3a4c119a1306958b1ef12da7318ad339/pu/brochure_groene_wijk.pdf

Whiltshire, Richard, en Louise Geoghegan

- 2012 *Growing alone, growing together, growing apart? Reflections on the social organisation of voluntary food production in Britain*, in: Viljoen and Wiskerke (eds.) 2012, pp. 337 - 346

Wojtynska, Anna

- 2011 Traditions in dialogue: celebration patterns among Polish immigrants in Iceland, in: *Studia Humanistyczna*, 10: 2, pp. 115 – 127

Wood, Phil, en Charles Landry

- 2008 *The intercultural city. Planning for diversity advantage*, London (Earthscan)

Worm, Stefan van der

- 2013 *NME en stadlandbouw? Dat smaakt naar meer!*, Rotterdam (gemeente Rotterdam / Rotterdam Climate Initiative)

WRR

- 2005 *Vertrouwen in de buurt*, Den Haag / Amsterdam (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid / Amsterdam UP)

Zeevat, Caroline

2002 *Tot nut en genoegen. Volskultuurenculturen in Nederland*, Rotterdam (Uitgeverij 010)

Zick, Cathleen D., Ken R. Smith, Lori Kowaleski-Jones, Claire Uno en Brittany J. Merrill

2013 Harvesting more than vegetables: the potential weight control benefits of community gardening, in: *American Journal of Public Health*, 103:6 (june), pp. 1110 – 1115

Zwaard, Joke van der

2013 *Uitstraling van een brede school. De betekenis van een verbrede en verbeterde Bloemhofschool voor Bloemhof*, in: Oosterling en Griffioen (red.) 2012, pp. 185 - 199

Zwaard, Joke van der, en Maurice Specht

2013 *Betrokken bewoners, betrouwbare overheid. Conditie en competenties voor burgerkracht in de buurt. Literatuurstudie voor Kenniswerkplaats Leefbare Wijken Rotterdam*, Rotterdam (Kenniswerkplaats Leefbare Wijken)

Zwiers, Thomas, Jebbe Schellevis en Joost Kruytzer

2013 *Sociale firma's in beeld. Het huidige werkveld en het toekomstbeeld voor sociale firma's in Amsterdam*, Amsterdam (KPMG Plexus). [www-versie beschikbaar via site gemeente Amsterdam](http://www-versie.beschikbaar.via.site.gemeente.amsterdam.nl/www.amsterdam.nl/zorg-welzijn/nieuws/nieuws/2013-nieuws/onderzoek-sociale/)
www.amsterdam.nl/zorg-welzijn/nieuws/nieuws/2013-nieuws/onderzoek-sociale/

Geïnterviewde personen

Voor dit onderzoek werden de volgende initiatiefnemers / beheerders van en andere nauw betrokkenen van stadslandbouwprojecten geïnterviewd:

Wijktaun De Esch: Daphne Maltha, Paul Wiese

Buurttaun Kralingen West / de Moestuinaan: Max de Corte

Wollefoppengroen & co: Frenk Walkenbach

Uit je eigen stad: Johan Bosman, Bas de Groot

De Buytenhof: Ad Visser, Jolanda van der Ent

Fysieke Integriteit / Rotterdam Vakmanstad: Aetzel Griffioen, Henk Oosterling

Tuin aan de Maas: Judith Kuiper, Wim Beekhuizen (Delphi opbouwwerk / de Rijdende Theetuin)

Hotspot Hutspot: Bob Richters

Gandhituin: Rutger Henneman, John Peper

Stadslandbouw Schiebroek Zuid: Carolien Zeevat, Iris Aalbers (Vestia), Fatma Yilmaz,

De Tussentuin: Joke van der Zwaard

Gemeenschapstun Schiemonde: René Cannoo (W&I), Gladys Mitchell (Woonbron) , Dick van Toor (Bewonersplatform Schiemonde)

Afrikaandertuin (Creatief Beheer): Frank Boerboom, Rini Biemans

Voedseltuin: Rob de Wit, Angela Vermeulen

Moe's Tuin (Delft): Tilly Kaisiëpo, Tanja Moerkerken (Breed Welzijn Delft), Linda

Meulblok (Woonbron Delft)

Kwekerij Osdorp (Amsterdam): Jeroen Rijpkema

Daarnaast werden alle buurtprojecten minstens één maal informeel bezocht en sprak ik vele, verder anoniem gebleven, vrijwilligers en bezoekers.

Twee deelgemeente-bestuurders, Karin Beelaar (DG Delfshaven, GroenLinks) en Henk Koedijk (DG Prins Alexander, VVD) deelden hun visies over nut en noodzaak van stadslandbouwprojecten met mij.

Zoals in het voorwoord gemeld: de leden van de Denktank Stadslandbouw en de leden van de door de Denktank ingestelde begeleidingscommissie droegen heel veel informatie aan.

Ik sprak over 'werk' met collega's van de clusters W&I en MO: Diane Otte, Nico van Wijk, Egbert Arnold en Oscar Douenberg. Ook met Noudin Benali, werkzaam bij het re-integratiebedrijf SDR.

Over 'groen' en Rotterdams groenbeleid sprak ik met Jack de Graaf (Botanische Tuin, Rotterdam) en Stefan van der Worm (Stichting Abela). Over woningcorporaties in het algemeen en Havensteder in het bijzonder met Jan van der Schans. Over gezondheid en de Rotterdamse gezondheidsmonitor met ex-OBi-collega Anke Domisse. Frans Bosman (GGD Rotterdam-Rijnmond) dienst praatte mij bij over de dagbestedingsvergoedingen (AWBZ / WMO) voor dak- en thuislozen in Rotterdam. Over de 'zorg' en de financiering daarvan sprak ik met Emmy Stark en Koos van den Bout van het Thomashuis in Andel.

Bezochte studiebijeenkomsten e.d.

16 februari 2012, Rotterdam

Netwerkbijeenkomst Stadslandbouw (Denktank Stadslandbouw)

8 maart 2012, Almere

Dag van de Stadslandbouw 2012 (B2B Productions, met partners)

31 mei 2012, Rotterdam

Netwerkbijeenkomst Food & the City (Denktank Stadslandbouw)

25 mei 2012, Amersfoort

How to.... Stedelijk groen in crisistijd (NCIS)

5 – 10 oktober 2012, New York City

Studiereis Stadslandbouw New York City (Tripworks ism Wageningen UR)

22 november 2012, Rotterdam

Het rendement van stadslandbouw (Eetbaar Rotterdam)

27 november 2012, Rotterdam:

Verdiepingsbijeenkomst Stadslandbouw (Stedennetwerk Stadslandbouw)

30 november 2012, Rotterdam

Lezing prof. Justus Uitermark: De zelforganiserende stad (Kenniswerkplaats Leefbare Wijken)

7 maart 2013, Rotterdam

Lezing Dr. Joke van der Zwaard, Burgerkracht en leefbaarheid: verwachtingen en ervaringen (Kenniswerkplaats Leefbare Wijken)

24 – 25 april 2013, Rotterdam

Dag van de Stadslandbouw 2013 (B2B Productions, met partners)

27 april 2013, Rotterdam

Publieksdag - Dag van de Stadslandbouw (Eetbaar Rotterdam)

Buurtmoestuinen op Funda

Drie tuinen van de voor dit onderzoek reeds geselecteerde tuinen werden voor dit Funda-onderzoekje nader bekeken. De vraag was of er foto's van die tuinen op de makelaarssite Funda zouden zijn gezet. Dat zou immers een aanwijzing kunnen zijn voor het belang dat de verkoper aan deze tuinen hecht. Dat bleek één keer het geval, in De Esch.

Daarna is ook de Tuin op de Pier bekeken. Het gerucht ging dat er op deze tuin een makelaar als vrijwilliger werkte. Of dat inderdaad zo is, is niet duidelijk geworden: Tuin op de Pier haalde de Funda-website in ieder geval niet.

Buurtmoestuinen op Funda *)

naam buurttuin

adressen van te-koop-

staande woningen

	aantal aangeboden koopwoningen	foto's op website	foto's van buitenruimte	foto's van buurt(moes)tuin	Tuin
aan de Maas					
Müllerkade	10	10	10	0	
Sint Jobskade	12	11	11	0	
Wijkten De Esch					
Jan t. Laanplaats	1	1	1	1	
H. Bavinckstraat	1	1	1	0	
D. v.d. Vlerkstaaat	0	0	0	0	
Wollefoppengroen & co					
diverse straten en singels in Zevenkamp**)	47	43	24	0	
totaal 3 tuinen	71	66	47	1	
Tuin op de Pier					
Kratonkade	8	3	3	0	
Lloydkade	12	4	3	0	
	20	7	6	0	

*) Peildatum 10 augustus 2013. Met dank aan OBI-collega Rob Stevense.

**) Er is hier gezocht op een aantal straten rond het manifestatieveld. Het volgende aanbod werd bekeken: Aart van der Leeuwstraat: 2 woningen, Carry van Bruggensingel: 3 woningen, Dirk Kosterstraat 2 woningen, Cole Porterstraat 5 woningen, Paul van Ostaijenstraat en Jan Jacob Slauerhoffstraat (beide 1 woning, Ogor Strawinskysingel 2 woningen, Ambachtsplein 3 woningen, Lauwersmeer en Heegermeer beide 1 woning, Zevenkampse Ring 9 woningen, Albert Roussesingel, Chralie Parkersingel en Paul Whitemansingel elk 3 woningen, Ben Wepsterstraat 2 woningen, Fats Wallerhof 1 woning en, tot slot, Wollefoppenweg 5 woningen.

Cees Bronsveld (1954) studeerde niet-westerse sociologie in Leiden. Daarna was hij actief als publicist. Sinds 1990 is hij werkzaam als onderzoeker bij de gemeente Rotterdam. Hij publiceerde daar onder meer over migratie- en integratievraagstukken. Daarnaast verschenen van zijn hand *Tussen mythe en misdaad. Jonge vluchtelingen in de prostitutie?* (2004) en *Gitte Christensen, papierkunstenaar* (2012).